

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

ISSN 2218-2470

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№5, 2016**

Заснований 2010 року

Харків 2016

У збірнику представлені результати теоретичних та емпіричних досліджень соціальних проблем сучасного суспільства українських науковців, викладачів, аспірантів, а також практиків соціальної сфери.

В сборнике представлены результаты теоретических и эмпирических исследований социальных проблем современного общества украинских ученых, преподавателей, аспирантов, а также практиков социальной сферы.

The book presents the results of theoretical and empirical studies of social problems in modern society of Ukrainian scientists, lecturers, post-graduate students and also practitioners of social sphere.

Затверджено до розповсюдження через мережу Інтернет рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Протокол №3 від 29.02.2016 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Горбунова-Рубан Світлана Олександрівна – головний редактор, кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Євдокимова Ірина Анатоліївна – заступник головного редактора, кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Гужва Ольга Олексіївна – заступник головного редактора, старший викладач, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Задирака Анастасія Олексіївна – технічний редактор, старший лаборант, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Андрющенко Аліса Іллівна – кандидат філософських наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Завгородня Ніна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Косуля Ірина Юріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Садрицька Світлана Валеріївна – кандидат соціологічних наук, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Фріц Жан-Марі – доктор філософії, асоційований професор університету Сенсенат (США);

Болгова Лариса Віталіївна – директор департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Левченко Ірина Володимирівна – начальник Управління праці та соціальних питань, заступник директора Департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Мохнач Ольга Миколаївна – заступник начальника управління соціального захисту населення – начальник відділу розвитку ринку соціальних послуг Управління праці та соціальних питань Харківської міської ради;

Мироненко Ірина Пантелєївна – директор Московського територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) міста Харкова;

Шингарєва Олена Віталіївна – віце-президент Харківської міської громадської організації інвалідів «Креавита», член виконавчого комітету Харківської міської ради, голова великої громадської ради щодо формування соціальної політики в м. Харкові, заступник голови комітету забезпечення доступності маломобільних груп населення до об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, соціологічний факультет, кафедра соціології управління та соціальної роботи, к. 348.

Тел.: (057) 707-54-03

e-mail: socioprostir@karazin.ua

<http://www.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/socioprostir-ua>

<http://periodicals.karazin.ua/socioprostir>

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Льчук Л. І. Показники соціальної безпеки в соціальній політиці України: теоретичні та методологічні підходи їх розрахунків	4
Петренко-Лисак А. О. Простір міського парку як середовище прогулянкової практики	10
Зайцева М. М. Соціальний аспект туристичної діяльності	23
Ляпіна Л. А. Соціологічні концепції діалогічного мультикультуралізму	28
Козачук М. Б. Протоволонтерство як феномен соціального життя людства	36
Катаєв С. Л., Хрустальов Ф. С. Проблематика курсу «Моніторинг соціальних процесів» для студентів спеціальності «Соціальна робота»	40

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Колесникова О. В. Проблеми і перспективи української школи в контексті розбудови інклюзивної освіти	44
Мельничук В. М. Роль вищої освіти в соціально-професійній мобільності української молоді	48
Бова А. А. Фактори довіри до поліції	55

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Бордіян Я. І. Роль фахівців соціальної роботи в реалізації державної соціальної політики: проблеми та перспективи	62
Кузнецова Ю. В. Стягнення аліментів як гарантія виконання обов'язку батьків з утримання дитини	69

■
■
■ **УДК 351:364**
■ **ББК 60.012.63**
■

■ **Ільчук Л. І.**

■ кандидат політичних наук, доцент, заслужений
■ працівник соціальної сфери України; заступник
■ директора з наукової роботи науково-дослідного
■ Інституту праці і зайнятості населення
■ Міністерства соціальної політики і НАН України
■ (Україна).

■ **ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В**
■ **СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ:**
■ **ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ**
■ **ПІДХОДИ ДО ЇХ РОЗРАХУНКУ**
■

■ В запропонованій статті досліджено
■ класифікацію методів розрахунку показників
■ соціальної безпеки в Україні. Схарактеризовано
■ стан соціальної безпеки за зональною схемою, а
■ саме: безпечна зона → небезпечна зона → зона
■ загрози. Проаналізовано методичні прийоми, які
■ застосовуються при розрахунках показників
■ соціальної безпеки. Схарактеризовано досвід
■ пострадянських держав щодо визначення
■ показників соціальної безпеки. Акцентовано увагу
■ на тому, що показники ефективності соціальної
■ політики характеризують результати здійснення
■ соціальної політики, досягнення поставлених
■ цілей, стан соціуму і соціального благополуччя
■ громадян України. Вони характеризують ступінь
■ негативних результатів здійснення (нездійснення)
■ соціальної політики в її окремих напрямках.

■ **Ключові слова:** соціальна безпека,
■ показники соціальної безпеки, метод, методологія,
■ безпечна зона, небезпечна зона, загроза.

■ В предлагаемой статье исследовано
■ классификацию методов расчета показателей
■ социальной безопасности в Украине.
■ Охарактеризовано состояние социальной
■ безопасности по зональной схеме, а именно:
■ безопасная зона → опасная зона → зона угрозы.
■ Проанализированы методические приемы,
■ которые применяются при расчетах показателей
■ социальной безопасности. Охарактеризованы
■ опыт постсоветских государств по определению
■ показателей социальной безопасности.

■ Акцентируется внимание на том, что
■ показатели эффективности социальной политики
■ характеризуют результаты осуществления
■ социальной политики, достижения поставленных
■ целей, состояние социума и социального
■ благополучия граждан Украины.

■ Они характеризуют степень негативных
■ результатов осуществления (неосуществления)
■ социальной политики в ее отдельных
■ направлениях.

■ **Ключевые слова:** социальная безопасность,
■ показатели социальной безопасности, метод,
■ методология, безопасная зона, опасная зона,
■ угроза.

■ In this paper we investigated the classification
■ of methods of calculating social security in Ukraine. It
■ describes the state of the social security scheme of the
■ zonal, namely safety zone danger zone → → Zone
■ threats. Analyzed instructional techniques that are
■ used in the calculation of social security. Described
■ the experience of post-Soviet states on indicators of
■ social security. It focused on the fact that the
■ performance indicators of social policy is
■ characterized by the results of social policies to
■ achieve these goals, the state of society and social
■ welfare of the citizens of Ukraine. They characterize
■ the extent of the negative results of the (non-exercise),
■ social policies in individual directions.

■ **Keywords:** social security, indicators of social
■ security, method, methodology, safe zone, danger
■ zone, threat.

■ Стан системи соціальної безпеки в Україні,
■ на думку багатьох вітчизняних експертів та
■ фахівців, повинен здебільшого охоплювати
■ показники збереження життєво важливих
■ соціальних складових функціонування суспільства
■ і держави, а також здійснювати індикативне
■ регулювання соціальних процесів, соціальної
■ сфери та її інфраструктури у розвитку державного
■ організму. Відповідно, на думку автора, механізм
■ розробки і дослідження системи таких показників
■ та індикаторів повинен сприяти виявленню та
■ оцінці ступеня і міри соціальних загроз у системі
■ забезпечення національної безпеки України та її
■ соціальної політики. Завдяки такій системі з
■ оцінкою різнопланових загроз можна виявити
■ найбільш небезпечні процеси і деформаційні
■ тенденції, які притаманні певному стану
■ соціальної безпеки на різних етапах розвитку
■ суспільного життя. Відсутність механізму
■ розрахунків показників соціальної безпеки,
■ спроможного показати прийнятний рівень
■ соціальної безпеки та гарантій, сприятиме лише
■ намаганням вирішувати складні економічні
■ проблеми, насамперед, за рахунок широких верств
■ населення. Це буде лише гальмувати здійснення
■ необхідних соціально-економічних перетворень у
■ державі.

■ Забезпечення і підтримка соціальної безпеки
■ у державі та суспільстві можлива лише за умови

наявності та здійснення постійно діючого моніторингу розвитку соціально-економічної ситуації в державі. При цьому, особливого значення набиратиме питання поєднання процесів розробки стратегії політики соціальної безпеки з прийняттям відповідних рішень на державному рівні з цього питання. Слід також зазначити і те, що формування відповідної системи показників та індикаторів соціальної безпеки та методики їх розрахунків є певною мірою намаганням здійснення перебудови і в організаційній структурі самого державного організму, оскільки здійснюються відповідні реальні кроки до розробки «технології забезпечення соціальної безпеки» в Україні. Технологія соціальної безпеки держави взагалі і, зокрема, в Україні має визначати відповідні функції та відповідні вимоги до всіх суб'єктів соціальної безпеки, які сприяють її забезпеченню у контексті реалізації загальнонаціональних інтересів та пріоритетів і унеможливають у подальшому розвиток конфліктогенного потенціалу суспільства та держави. Відповідно, теоретичні та методологічні підходи щодо розрахунку таких показників нададуть можливість органам влади різних рівнів своєчасно реагувати на виклики та загрози соціальної безпеці в нашій державі.

Питанням щодо дослідження соціальної безпеки як елементу (складової) національної безпеки держави та соціальної політики України приділяли значну увагу ряд науковців, а саме: В. Скуратівський, А. Баранова., В. Гошовська, І. Гнибіденко, А. Гриненко, В. Куценко, Я. Остайфічук, В. Передборський, О. Хомра, В. Шлемко, В.Ярочкін, Н. Яценкою, О. Давидюк, А. Колот, Е. Лібанова, О. Новікова, В. Трощинський, І. Мойсеєнко, О. Сиченко та ін. Але соціальна безпека, не дивлячись на гостроту, болючість та вагомість пов'язаних з її незабезпеченням наслідків, не знайшла відповідного розвитку як самостійний науково-практичний напрям ні в системі національної безпеки, ні в системі державного управління, ні в системі соціальної та економічної політики. Особливо гостро питання постало в методологічних підходах щодо розрахунків показників соціальної безпеки.

Метою статті є розкрити класифікацію методів розрахунку показників соціальної безпеки в Україні та схарактеризувати стан соціальної безпеки за зональним принципом.

Соціальна безпека – це стан захищеності соціальних інтересів і соціальних потреб особи, суспільства, держави від впливу на них внутрішніх і зовнішніх загроз в межах визначених граничних (порогових чи критичних) значень, які можуть становити загрозу національній безпеці держави. Але, наразі практика соціального управління суспільством не

в повній мірі враховує таке визначення соціальної безпеки. Ефективне досягнення високого (принаймні сприйнятого суспільством) рівня соціальної безпеки неможливо без вирішення теоретичних та методологічних проблем виміру та розрахунків її показників. В сьогоднішній, досить широко застосовуються вітчизняними науковцями визначення характеристик та дослідження порогових, критичних значень показників соціальної безпеки, які використовуються і у світовій практиці. Потрібно зазначити, що з усіх найважливіших соціальних показників, Україна перетнула небезпечну межу. Але, порогові, критичні показники соціальної безпеки в Україні в практичній діяльності державного та соціального управління не в повній мірі враховуються.

Наприклад, в Російській Федерації ці показники мають таке використання завдяки офіційному визначенню порогових критичних значень показників соціальної та економічної безпеки, затверджених в РФ розпорядженням Ради безпеки РФ [1], в Республіці Білорусь завдяки Національній стратегії сталого розвитку РБ та Концепції національної безпеки РБ, затвердженою Указом Президента [2].

В Україні наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 затверджено «Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», де до визначення інтегрального індексу економічної безпеки включена і соціальна безпека із 15 індикаторів[3]. При цьому в загальних положеннях вказано, що дані рекомендації мають інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та не є обов'язковими. Звичайно, виникає питання щодо їх застосування в практичній діяльності органів влади для оцінки стану соціальної безпеки на державному та регіональному рівнях.

Наразі важливим є визначення тих показників та індикаторів соціальної безпеки, які дійсно можуть досягти рівня загрози. Наприклад, такий показник, як заборгованість по заробітній платі. Нормою вважається нуль (її відсутність), адже заборгованості в принципі не повинно бути. На сьогодні на сайті Мінсоцполітики опубліковано список боржників по заробітній платі про всій Україні станом на 25 серпня 2015 року[4]. Але постає питання, наскільки загрозовий для соціальної безпеки є такий показник (показники по регіонам), адже більшість підприємств є державними, тобто фінансуються з державного бюджету, а відтак держава сама створює таку загрозу. Саме тому наразі постає гостра потреба на підставі проведення наукових досліджень розробити методику виміру соціальної безпеки на державному та регіональному рівнях.

У сучасних наукових дослідженнях з питань соціального розвитку та соціальної політики вживають досить багато тлумачень терміну «методологія». При цьому, акцентується увага на вченні про науковий метод пізнання об'єкту дослідження, його філософської, природної сутності, теоретичної основи побудови. У даній статті методологія розрахунків показників соціальної безпеки автором розглядається як наукове дослідження сукупності методів розрахунків показників соціальної безпеки у сфері соціально-трудова відносин. Під методом розрахунків показників соціальної безпеки розуміється певна дія, спосіб, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, розрахунки конкретного показника зазначеної сфери. У даній статті прийом – спосіб виконання або здійснення розрахунків показників соціальної безпеки. Методика визначається як документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи. Для зручності розуміння, автором застосовуються терміни в наступному значенні, а саме:

- **складові стану** показника соціальної безпеки (фактичне значення, норма, виклик, загроза) – значення показника, який відображає ступінь впливу на процеси та безпеку в соціальній сфері;

- **фактичне значення** – офіційні дані, за якими здійснюється оцінка стану визначеного показника конкретного напрямку соціальної сфери;

- **норма** – стан показника соціальної безпеки, який має найбільш сприятливі умови для відтворення процесів у визначеній сфері соціальної політики;

- **виклик** – стан показника соціальної безпеки, при якому з'являються несприятливі тенденції в соціальній сфері, але при якому навіть і при досягненні загрозливих значень він не становить загрози для національної безпеки. При цьому важливість даного показника у тому, що він стимулює діяльність по зменшенню соціальної напруги, подальшому розвитку й удосконаленню конкретних напрямів соціальної політики;

- **загроза** – стан показника соціальної безпеки, який характеризує наявні та потенційно можливі явища і чинники, що можуть викликати загрозливі процеси в соціальній сфері, створити небезпеку об'єктам соціальної безпеки;

- **безпечна зона** – діапазон значень показника, у межах якого створюються найбільш сприятливі умови для проведення ефективної соціальної політики;

- **небезпечна зона** соціальної безпеки - діапазон значень показника, порушення яких викликає несприятливі тенденції в стані захищеності соціальних інтересів та соціальних потреб людини, суспільства, держави;

- **зона загрози** соціальній безпеці – діапазон значень показника, що викликає загрозливі процеси в соціальній сфері та вказує на загрозу соціальній безпеці.

Необхідно мати на увазі також те, що розраховані показники служать, перш за все, для оцінки стану соціальної безпеки у відповідній сфері. Тобто вони повинні надати відповідь на питання стосовно існування загрози у соціальній безпеці по тому чи іншому її показнику (індикатору). В процесі дослідження і вибору методів розрахунків показників соціальної безпеки необхідно вибирати ті показники, які можна обчислити кількісними методами і отримати результат у числовому вигляді. При неможливості такого обчислення застосовують якісні методи оцінки стану соціальної безпеки. Класифікація методів розрахунків показників соціальної безпеки наведена в таблиці 1.

Таблиця 1

Класифікація методів розрахунків показників соціальної безпеки

Прийом, дія	Методи розрахунків	
	Кількісний	Якісний
Визначення джерела інформації	за статистичними даними, об'єктивністю, достовірністю, доступністю	за аналітичними висновками, за авторитетністю джерела інформації, за ступенем науковості
Принципи визначення показників	екстраполятивний, інтерполятивний;	експертно-оціночний; евристичний
Спосіб розрахунків показників	дослідно-статистичний, нормативний	дослідно-аналітичний, факторний
Варіантність розрахунків	одноваріантний, багатоваріантний, математично оптимізований	одноваріантний, багато варіантний, експертно оптимізований
Спосіб виконання розрахунків	ручний, механізований, автоматизований	ручний, комп'ютеризовані й;
Градація показників соціальної безпеки в залежності від її стану	норма, виклик, загроза	норма, виклик, загроза,
Кінцева форма надання зведених показників	табличний, графічний, логіко-структурований	табличний, графічний, логіко-структурований

**Розроблена автором*

Вважається за доцільне проаналізувати кожний методичний прийом, який застосовується при розрахунках показників соціальної безпеки, а саме:

- **визначення джерела інформації.** Для кількісних розрахунків на перше місце виходить об'єктивність і достовірність інформації, на основі якої будуть проводитись розрахунки. Такими особливостями володіє статистична інформація,

яка надається в офіційних друкованих і електронних засобах інформації. Таку інформацію можна знайти і на офіційних сайтах міністерств і відомств. Наявність таких сайтів характеризує доступність інформації. При відсутності числової інформації або при слабо структурованому показнику використовуються експертні (оціночні) чи евристичні методи. Вони ґрунтуються на використанні непрямої і неповної інформації, досвіду спеціалістів-експертів, інтуїції тощо. У цьому випадку на перший план виходить авторитетність запрошених експертів, їх наукова і фахова обізнаність, досвід та визнання експертною спільнотою висновки із зазначених проблем;

- **принципи визначення показників.** При розрахунках показників, що мають більш-менш чіткі кількісні характеристики, використовують методи екстраполяції (наближене визначення значення функцій) та інтерполяції (спосіб знаходження проміжних значень величини за наявним набором відомих значень). Перший застосовують у разі визначення проміжних (виклик) та кінцевих (загроза) показників на основі

їх динаміки в минулому періоді, як правило за рік, припускаючи, що значення показників, досягненні на момент розрахунків не перевищать критичних. Метод інтерполяції – принципово протилежний. Згідно з ним встановлюється критичне значення показника і визначається можливість протягом певного часу досягнення його проміжних значень і порогової величини.

Конкретними прийомами визначення показників за експертними оцінками можуть бути:

- опитування – з'ясування думки окремих груп населення під час проведення соціологічних досліджень щодо сутності певної проблеми соціальної безпеки;

- організація і ведення систематичної роботи експертів різних рівнів компетентності (експертні комісії законодавчих і виконавчих органів влади, наукові ради при міністерствах, відомствах, організаціях і підприємствах тощо);

- організація роботи експертів на основі спеціальних технологічних систем їхньої діяльності.

Евристичні методи розрахунків показників соціальної безпеки базуються на використанні досвіду, інтуїції фахівця та його творчого мислення. Всі евристичні методи поділяються на дві групи – методи неспрямованого пошуку та методи спрямованого пошуку. До групи методів неспрямованого пошуку належать: мозковий штурм; експертні оцінки; асоціації та аналогії; контрольні запитання; колективний блокнот. До складу групи методів спрямованого пошуку належать: морфологічний; алгоритм розв'язання

винахідницьких задач; ділові ігри і ситуації; кібернетичні наради тощо;

- **спосіб розрахунків показників.** Дослідно-статистичний спосіб розрахунків щодо визначення показників соціальної безпеки передбачає використання фактичних статистичних даних за попередні роки або визначених періодів. За нормативним методом показники розраховують, застосовуючи прогресивні норми і нормативи соціально-економічного розвитку та окремих напрямів соціальної безпеки економічно розвинутих країн (ЄС, США, Японії тощо). Умовою використання цього методу може бути створена вітчизняна нормативна база з відповідних питань. Дослідно-аналітичний спосіб розрахунків показників соціальної безпеки передбачає їх встановлення на основі наукових досліджень у визначених напрямках соціальної політики, зокрема наукових досліджень запрошених експертів. Під факторним розрахунком розуміється таке визначення величини показника соціальної безпеки, яке базується на дослідженні впливу різних факторів на значення цього показника в системі соціальної безпеки, а також вплив самого показника на загрозу соціальній безпеці в окремому напрямку складової національної безпеки;

- **варіантність розрахунків.** Одно варіантний розрахунок показника соціальної безпеки полягає у тому, що показник розраховується лише в одному варіанті, і має лише один варіант його застосування. При цьому, одно варіантний аналіз дає відповідь на запитання, стосовно виконання умов, необхідних для соціальної безпеки при визначенні порогових значень ймовірної загрози для неї. Багатоваріантний розрахунок проводиться тоді, коли один і той же показник використовується у різних варіантах та в різних напрямках дослідження соціальної безпеки. Математично-оптимізований розрахунок проводиться з урахуванням багатьох показників, які мають чисельний вираз, за спеціально розробленим програмним забезпеченням. Як правило, використовується при розрахунках інтегральних показників. Експертно-оптимізований розрахунок здійснюється експертами за науково-обґрунтованою методикою відповідно до використання показника, який розраховується;

- **спосіб виконання розрахунків.** Способи виконання розрахунків зрозумілі з їх визначень. Ручний – розрахунок вручну. Механізований – за допомогою різних пристроїв. Автоматизований – за допомогою спеціального обладнання. Комп'ютеризований – із застосуванням комп'ютерної техніки та інформаційних технологій;

- *градація показників соціальної безпеки в залежності від її стану.* Аналіз науково-дослідної літератури та нормативно-правових

розрахунків структурованих за логікою та використання в практиці.

Висновки.

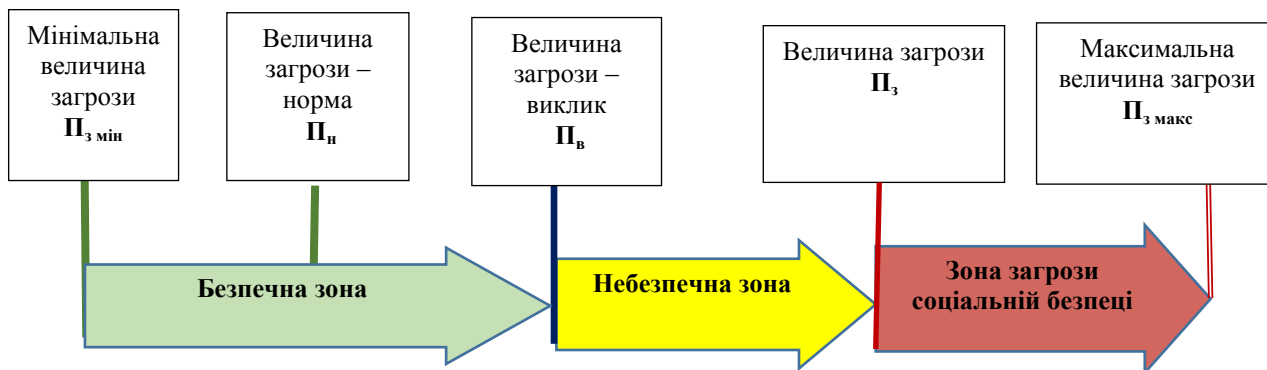

Рис. 1 Інфографіка стану соціальної безпеки в Україні.

актів свідчить про наявність від 5 до 10 градацій показників різних видів національної безпеки. Але, таких показників може бути і значно менше – три чи чотири. Посилаючись на Закон України «Про основи національної безпеки України», можна визначити послідовність появи загрози соціальної безпеці, а саме: *норма* → *виклик* → *загроза*[5].

Для характеристики стану соціальної безпеки автором вибрана зональна схема її висвітлення: *безпечна зона* → *небезпечна зона* → *зона загрози*. Для більш точної і об'єктивної оцінки стану соціальної безпеки до значень норм ($P_{н}$), виклику ($P_{в}$) і загрози ($P_{з}$) додані такі показники як мінімальна величина загрози ($P_{з\ min}$) і максимальна величина загрози ($P_{з\ max}$). Необхідно враховувати, що показники мінімальної і максимальної загроз мають чисто номінальні значення і використовуються для більш наочного, зонального представлення загроз (рис 1).

Остання дія в розрахунках показників соціальної безпеки полягає у виборі кінцевої форми надання (зведених, системи) цих показників;

- *кінцева форма надання зведених показників.* На практиці існує досить багато форм надання результатів розрахунків вибраних показників. Таблична форма надання розрахунків, у відмінність від текстової використовується найчастіше, оскільки є найбільш ефективною формою надання цифрових, статистичних і розрахункових даних. Вона дає можливість наочно показати первинні, проміжні та остаточні дані, які характеризують той чи інший показник соціальної безпеки. Графічна форма надання розрахунків використовується в основному при аналізі динаміки вибраних показників у часі, просторі або їх змін відносно вибраних параметрів. Логіко-структуроване надання розрахунків - надання

1. Наразі, в Україні не зважаючи на те, що ряд науковців звертають увагу та досліджують параметри (показники і індикатори) соціальної безпеки як складової національної безпеки України постає нагальна потреба вдосконалення (розробки) теоретичних і методологічних підходів щодо їх оцінки.

2. На підставі запропонованих методів розрахунку показників соціальної безпеки за зональною схемою ймовірно більш точно визначення їх параметрів в залежності від ступеню переходу від однієї зони до іншої.

3. Вітчизняний і зарубіжний досвід розрахунків показників соціальної (національної) безпеки свідчить про те, що показники, які характеризують ефективність соціальної політики, не завжди співпадають з показниками соціальної безпеки. Такий висновок витікає з того, що перед ними (показниками) стоять різні цілі. А відтак, їх може бути як більше так і менше.

4. Показники ефективності соціальної політики характеризують результати здійснення соціальної політики, досягнення поставлених цілей, стан соціуму і соціального благополуччя громадян України. Вони характеризують ступінь негативних результатів здійснення (нездійснення) соціальної політики в її окремих напрямках. При цьому, особливої уваги потребують показники, які свідчать про можливість настання загрози соціальної безпеці, як регіонального так і національного масштабу. Тому, вкрай важливо як теоретично, так і методологічно чітко розрізнити соціальну безпеку і соціальну політику. Напрями і показники соціальної безпеки завжди впливають з напрямів соціальної політики, але деякі напрями соціальної політики, не дивлячись на важливість їх втілення в життя, не завжди можуть становити соціальну безпеку.

Література

1. Глазьев С. Оценка предельно критических значений показателей состояния российского общества и их использование в управлении социально-экономическим развитием [Электронный ресурс] / С. Глазьев, В. Локосов. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-predelno-kriticheskikh-znacheniy-pokazateley-sostoyaniya-rossiyskogo-obschestva-i-ih-ispolzovanie-v-upravlenii-sotsialno->
2. Указ Президента Республики Беларусь від 09. 11. 2010 р. №575 «Про затвердження Концепції національної безпеки РБ [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=P31000575.
3. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm
4. Реєстр підприємств, установ, організацій України, що мають заборгованість із заробітної плати [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>.
5. Закон України «Про основи національної безпеки України (зі змінами)» від 07.08.2015 р. №964-15 [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

УДК 316.334: 711.61+796.012.412.42

Петренко-Лисак А. О.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

ПРОСТІР МІСЬКОГО ПАРКУ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ПРОГУЛЯНКОВОЇ ПРАКТИКИ

Стаття присвячена аналізу простору міського парку як специфічного середовища втілення практик містян, як буденних, так і дозвіллевих. На основі отриманих даних дослідження відвідувачів київського парку з'ясовано основні уявлення про зони паркового середовища як приємні/неприємні, безпечні/небезпечні, визначено найприйнятніші види активностей мешканців міста в парковому просторі. Особливо звернено увагу на такий вид практик як прогулянка, адже саме вона визначена найприйнятнішою з оцінок досліджуваних.

Проаналізовано культурологічний, соціологічний та антропологічний аспекти прогулянки, її цінності та ролі в житті містянина. Описано парковий простір як складову життєвих практик міських мешканців, а також як простір реалізації проектів міських активістів.

Ключові слова: міський парк, прогулянка, ходьба.

Стаття представлена аналізом пространства городского парка как особой среды воплощения практик горожан, как обыденных, так и досуговых. На основе полученных данных исследования посетителей киевского парка выявлено их основные представления о зонах парковой среды, ее приятных/неприятных, опасных/безопасных зонах, определено приемлемые для горожан виды активностей в парковом пространстве. Особое внимание уделено такому виду практик как прогулка, ввиду того, что именно она определена исследуемыми как наиболее приемлемый вид практик в парке. Проанализировано культурологический, социологический и антропологический аспекты прогулки, ее ценности и роли в жизни горожанина. Описано парковое пространство как составляющая жизненных практик городских жителей, а также как пространство реализации проектов городских активистов.

Ключевые слова: городской парк, прогулка, ходьба.

The article is described the space of city park. City park is a specific environment to objectification everyday and leisure people practices. By the data analyze, we identified the main impressions of the park areas as pleasant/unpleasant, dangerous/safe, and determined eligibility kinds of activities in the park space for urban dwellers. Particular attention is paid to this kind of practice as a walk, because respondents identified it as the most acceptable form of practice in the park. The article is analyzed cultural, sociological and anthropological aspects of the walk, its value and role in the life of a city dweller. We described park space as a part of life practices of urban dwellers, as well as space projects of urban activists.

Keywords: city park, promenade, walking, saunter.

«Іноді для щастя достатньо хорошої погоди»
– Савицький С.

Ходьба, ходіння є нічим іншим як соціально-просторовою практикою переміщення. Її соціальний зміст полягає в тому, що вона є не просто елементом природно заданої властивості людського тіла рухатись, але виступає елементом плину соціального життя людини, відтворення її практик долаання відстаней заради комунікацій, набуття соціального досвіду, вражень та обміну вартостями.

В історичному плинні розгортання суспільного життя ходіння, яке в прадавні часи скоріше свідчило про низький соціальний статус пішого, адже люди вдавалися в мандри через пошук кращого життя чи світоглядних істин, і не визнавалося за ознаку дозвілля чи рекреації. Хоч в розряд пішоходів входили всі суспільні прошарки, проте помітною відмінністю була оцінка способів та мети піших пересувань. Заможні прошарки давніх часів не ходили пішки задля здоров'я чи пошуку кращої долі, скоріше задля певної необхідності в контексті коротких маршрутів під час бесід, тоді як якщо і відряджалися на далекі відстані, то виїжджали на тогочасних транспортних засобах. Дозвіллеві прогулянки увійшли в моду в ХІХ ст. Естетичний вибір був однією з причин того, що люди стали добровільно ходити пішки. Стався т.зв. «піший поворот», - піші переміщення здобули своєї цінності через соціальне схвалення практик піших прогулянок як способу проведення вільного часу. «В ХХ ст. неквапні

піші прогулянки обросли різноманітною атрибутикою, включаючи взуття, мапи, шарпетки, вітровки, шорти, шапки тощо. Разом вони слугували формуванню певного збирального образу «[вільного] пішого туриста» - пише відомий дослідник просторових мобільностей Дж. Уррі [1, с. 80].

Соціологічні та антропологічні наукові розвідки досягли в своїх дослідженнях практик просторових переміщень певних успіхів. Особливо варто відмітити роботи Дж.Уррі, М. Оже та Г.Дебора. Сучасні міські активісти прагнуть змінити міський простір у формат зручного, поціновуваного ареалу життєпрактик містян, повернути їх з суто споживацьких споглядальних стратегій у творчі, креативні, мобільні. Проте, постає питання, а чого прагнуть власне міські жителі, яким вони бачать міські парки, що очікують від них і що бажають там не тільки бачити, але й робити.

В даній статті ми маємо на *мети* виокреслити сучасні уявлення про парковий простір та новітні тренди його облаштування, а також визначити роль прогулянкових практик, як однієї з домінуючих форм проведення часу в парках його відвідувачами і поціновувачами пішого дозвілля.

Дж. Уррі, сучасним соціологом, одним з піонерів «мобільного повороту» в соціології, виділені чотири характерні риси ходьби:

1) ходяче тіло (не сидяче, не лежаче, не стояче) з ритмами свого руху, швидкістю;

2) специфічна та унікальна «неприродна» (усвідомлена: «верховенство голови над ногами») техніка руху тіла, що різнить людину від інших живих істот;

3) розмаїття типів ходіння (буденне, марширування, дозвілля) з паралельними процесами пізнання оточуючого середовища;

4) зв'язок ходьби з багаточисельними технологіями, що забезпечують саму можливість для ходіння пішки (від потреби до задоволення) [2, с.160-162].

Ходіння містом здобуло свою промовисту історію від XVIII ст., коли вулиці міст почали активно мостити камінням, змінювалась зайнятість населення, формувалась міський простір, що сприяв практикам дозвілєвого проведення часу. Простором прогулянкових практик в містах крім вулиць та площ, стали парки, як однозначно втілення соціального простору, що має чітко визначені як фізичні, так і ментальні границі в межах яких передбачається певна поведінка індивідів, санкціонована відповідним набором правил, формально закріплених та підтримуваних більшістю мешканців того міста (як соціальної

спільноти) чи місцевості. Окрім практик буденності пересічних містян, переміщення міським простором здатне постати й основою плідного дослідницького досвіду науковців, втіленим в методиці «біографічної прогулянки», адже «міський простір надає унікальну можливість відтворити події через тілесний досвід – через кроки, враження від побачених об'єктів» [3, с. 58].

Міські парки артефактичні, вони мають соціальну природу, основні елементи їхнього соціального простору виражені в фізичному світі, а саме наявність чітко зафіксованих фізичних границь у вигляді живих та штучних насаджень, формально закріплена система норм поведінки, штрафні санкції за недотримання подібних норм, наявність неформальних правил поведінки тільки в межах границь конкретного парку, негласно прийнятих постійними відвідувачами парків. Правила поведінки на пішій прогулянці сучасна людина сприймає як неписаний етичний кодекс, який вона засвоює переважно через практики традиційного відтворення, імітації шляхом спостереження, але свого часу вони були виписані в суворі правила етикету, знання якого вимагалось від кожної людини, яка виходить в міський простір, так би мовити, «на люди» [4]. Окремо слід зазначити, що під час прогулянок та практик ходіння люди дотримуються негласних технік взаємовідповідності, як їх назвав Е. Гофман – «маршрутних практик пішоходів» [5], що втілені у мовчазні узгоджені взаємні рухи уникнення зіткнень, жестикуляції, що вказує на рух, можливі відстані наближення чи віддалення. Ходіння серед людей в публічних просторах є соціопросторово організованим і самоорганізованим. Перебування в людних міських просторах представлено т.зв. етикою «громадянської неухвиленості», як пише Е. Гофман, коли попри помітність навколишніх людей, людина мало приділяє їм своєї уваги, окрім вимушеної орієнтації задля уникнення зіткнень та створення незручностей для переміщення.

«Оскільки міський парк, як певне місце проведення громадського дозвілля, передбачає певну поведінку індивідів в межах його границь, то ті, хто дотримується подібних правил ідентифікують один одного в процесі взаємодії як «свій». Якщо ж такі правила ким-небудь не дотримуються належним чином, то відбувається його ідентифікація як «чужий» й застосовуються відповідні правила. Вони є тим жорсткішими, чим менше їх дотримується індивід або група осіб» [6].

Міський парк можна розглядати як громадський простір, подібний до площі чи

пішохідної вулиці. На озелененій ділянці міської тканини, яка має певні границі, жителі міста спілкуються один з одним, «спілкуються» з природою, гуляють наодинці та в компаніях, відпочивають, маючи вільний час. Ключовою відмінною рисою парку від міської площі є значне число природних компонентів (рослин, води, живописного краєвиду, чистого повітря, іноді з відчутними ароматами рослинності), а також його співмасштабність з самою людиною. Тобто, парк – є природним середовищем зі своєрідною функцією «антистрес» в щільному урбанізованому просторі міст. Сучасні міста (Київ, зокрема), розвиваючись більше «всередину», ніж «назовні», викарбовують себе в форматі повсякчасних забудовницьких ущільнень, і території міських парків опиняються в статусі дефіцитних. Власне така тенденція призвела до активізації міських громад задля відродження, захисту або створення паркових зон в міських районах. «Парки, - писала Дж. Джекобс, - мінливі місця. Вони можуть бути вкрай популярними і вкрай непопулярними. Їхня поведінка ніяк не проста. Вони можуть бути прикрасою міських районів і немалим економічним благом для своїх околиць – хоча, нажаль, таке спостерігається нечасто» [7, с. 101].

Спрощене уявлення про міський парк представляє його урбанізованою версією «природного», визначаючи його головною цінністю масштабність зелених насаджень, що сприяють покращенню екологічної складової міського простору. Між тим, міський парк – утворення складніше, ніж просто ділянка зелених насаджень, його роль у підвищенні якості міського середовища істотно перевищує його екологічне значення. В розвинених мегаполісах сучасного світу парк прийнято розглядати як важливий компонент системи взаємообумовленого міського життя, тож для парків розробляються програми розвитку, підбираються економічні моделі. Парки можуть бути такими собі «маленькими вестибюлями під відкритим небом», як їх називає Дж. Джекобс, що слугують ніби продовженням вулиць, або величними парками-площами з пам'ятками, але головне, зазначає вона, – привабливість міського парку напряму залежить від того, яке середовище формує його периметр [7, с. 101-123].

Міський парк можна розглядати як своєрідну матрицю культурної пам'яті, що відтворює традиції поселення і його образи. Ландшафтне мистецтво як окремий жанр з тривалою історією становлення і розвитку має свою художню мову, символізм, в тому числі

такий, що має зв'язок зі світовою садово-парковою та міською культурою.

XVII ст. характеризується відточенням естетичних вподобань. «Панські» сади з плодовими деревами, ягідними кущами, ставками з живою рибою, квітковими арабесками на італійський манер, оранжереями, садовими церквами, пташниками та менажеріями. Ці парки, як правило, захищені стінами або загороддю. Архітектурно-ландшафтна композиція саду характеризується вільним, природним, ніби випадковим, розташуванням його елементів.

XVIII ст. привносить нові суворі правила. Регулярні палацово-паркові та присадибні ансамблі з алеями, шпалерами, партерами та боскетами вимальовуються у вигляді схеми з паперу на землю. Чітка просторова структура вибудовується за архітектурними правилами: доміанти, акценти, вісі, зв'язки, фон. Ритм нескладний, контрасти яскраві. Всі ландшафтні компоненти спрямовані на виявлення кульмінації головної вісі. Природна складова вбирається в парк через розкриття далекої перспективи, «дика» природа ніби проривається в організований за законами геометрії палацово-парковий ансамбль.

Пейзажний парк XIX ст. реалізовується як культурно-емоційна програма, з послідовними переходами в просторі краєвидів, гнучкими маршрутами та глибоким семантичним корінням. Парк стає книгою, котру варто уважно читати, перед тим вивчивши світову історію та символічну мову мистецтва (живопису, архітектури, скульптури, садівництва). Але, громадський парк другої половини XIX ст., продовжуючи бути замкненим, проте збільшує свій масштаб та кількість входів/виходів, що поступово робить його частиною міського простору. На його території є досить розлога галявина, така собі паркова площа. Зелені насадження, згруповані, а ті, що на периферії парку – творять щільну природну ширму. Водойми з островами та малими архітектурними формами слугують для створення відчуття «концентрованої природи». Інформативність та багатофункціональність простору посилюється історичною, зоологічною, ботанічною, театральною і спортивною темами.

Парк XX ст. – простір масової культури (розквіт т.зв. парків культури та відпочинку), суспільний простір, призначений для просвітництва і освіти, організації змагань (сімей, робочих колективів та учасників клубів і гуртків), місце проведення свят. Лозунг «культуру в маси» є визначальним. Роль парку як озелененої території, що визначає екологічну

стійкість міського ландшафту, враховувалась, але це не заважало будувати в парках не тільки палаци культури, кінотеатри, лікарні, санаторії, але й житлові, офісні, гостинні та торгівельні заклади.

Початок ХХІ ст. – час створення парків, здатних привернути увагу та вмістити значне число відпочивальників. Такі парки мають специфічні риси, через які їх можна назвати зонами інтенсивної громадської рекреації. Так, тихий прогулянковий садочок з невеличкими галявинами міг перетворитися на бізнес-майданчик з атракціонами, пивними клубами, кафе-ресторанами та парковками для автомобілів.

Парки – це простори для неспеціалізованого повсякденного використання в якості громадських місць. Теорія ландшафтної архітектури різнить в парках два види просторів: відкриті (галявини та партери) і закриті (масиви деревних насаджень, будівлі та споруди). Чи не найважливішу роль для відпочинку відіграють відкриті простори. Парк як міський громадський простір історично виконує різноманітні функції. Існує досить стійке уявлення про відвідувачів парків, при чому не безпідставне (автор статті виступала керівником студентського навчального проекту дослідження паркових просторів міста Києва методом спостереження). Зранку парки відвідують любителі спорту та ранкових пробіжок, хазяї домашніх тварин разом зі своїми улюбленицями, а якщо парк є транзитним простором, то крізь нього тягнуться потоки працівників та відвідувачів прилеглих офісів; вдень парк наповнюють діти з дорослими, підліткові гурти, літні люди; під вечір – молоді люди (наодинці і парами), родини, молодь. Некоректним буде вважати простір парку місцем переважно для дітей, домогосподарів та пенсіонерів. Виявилось, що його відвідувачами є досить чисельна соціально-вікова група, - умовно означена як 25-45. Час «споживання природи» залежить від низки факторів: погоди, тривалості світлового дня, пори року. Подовження часу експлуатації природи забезпечується вечірнім освітленням та художнім підсвітленням ландшафтних композицій, ефект затримки відвідувачів парку посилюється використанням звукового оформлення і т.п.

Ще одним досвідом дослідження парку було вивчення парку Оболонь в урочищі Наталка м. Києва. Історія цього парку на березі Дніпра розпочалася не так давно. Парку там, як такого, не було, але були річковий берег, піщаний, пологий, з малочисельними деревами та кущами і хащами. Допоки там не виріс житловий

мікрорайон з промисловими забудовами, - це була заболочена місцина дніпровської низини. З'явившись, парк почав використовуватись місцевими мешканцями та гостями району для відпочинку, прогулянок, влаштування у вихідні та святкові дні пікніків (особливо на травневі свята). Постійно в ньому можна зустріти велосипедистів, для руху яких сьогодні вже присутня виокремлена доріжка, а на берегах в будь-яку пору року сидять рибалки.

З екзотики та неповторності, на території парку знаходиться залізничний тунель під Дніпром – кесон, котрий почали будувати репресовані в'язні в 1936 році. Це тунельна секція; півсотні метрів завдовжки, 15 – у діаметрі, стіни – півметрової товщини, зверху – отвір і круглий патрубок діаметром близько 10 м, бокові отвори закривалися прохідницькими щитами, внизу – великі люки, через які вибирали ґрунт і подавали нагору, - таким чином, кесон поступово просідав (мал. 1). Його немає на жодній мапі Київського Укріп Району; кажуть, що немає жодного про нього документу, жодної довідки, жодного креслення. От і виходить, величезна споруда є, а що це, для чого, хто і коли її створив – історія мовчить; теоретично тунелю не існує, а фактично – він є і виступає об'єктом уваги як міських маргіналів, так і відвідувачів парку в функції туалету, а також як майданчик для культурних ініціатив. Наприклад, на його території проводили вечірку «Бомж-паті» (2015-го вона дещо змістилася під Московський міст, але урочище не покинула).

Колись на території парку були руїни шоу-парку «Золоті ворота». Тепер їх знесено, а пам'ять місцевих мешканців згадує їх за колись досить улюблене місце. Побудували його в 1999 р. тоді ще на пустирі урочища «Наталка». Комплекс був величезним: сцена шириною 54 м, а висота конструкції 27 м, зовні він походив на дерев'яну фортецю часів Київської Русі, також тут були глядацькі трибуни на 2060 місць. В шоу-парку проводили екстрім-шоу, лицарські турніри, циганські фестивалі, рок- та поп-концерти, також це було арт-містечко для ковалів та лозоплетіння.

Тривалий час місцина була стихійною зоною із зеленими хащами, дозволимо так її охарактеризувати, проте, в їхньому ніби хаотичному форматі проглядалися залишки минулочасних облаштувань у вигляді плиткових доріжок, залишків фонтану, забетонованих зон під невідомо вже що. Простір парку використовувався в форматі стихійного проведення вільного часу його відвідувачів. Деякий період часу він був дещо відстороненою територією від житлового масиву, але протягом

від 2000-х років вздовж території парку відбулося будівництво житлових новобудов району, яке нині близьке до завершення. В 2011 р. парк потрапив в зону уваги урядників й, здобувши план реконструкції (мал. 2), в 2013 р. розпочалися роботи з його облаштування. Проте, офіційний проект реконструкції викликав несприйняття місцевої громади, яка виступила проти й, супротив затверженому плану реконструкції запропонувала власний (мал. 3). Сьогодні дії активістів місцевої громади активізувалися з новим підйомом.

В середині ХХ ст. А. Лефевр запропонував термін «право на місто», маючи на увазі не просто можливість людей виходити на вулицю чи користуватися розмаїттям міського життя, але і підтримувати комфортні для себе звички та традиції, відстоювати свої уявлення щодо належного політичного, економічного та інфраструктурного розвитку міста, заявляти про свої інтереси та бути почутими. З часом, Д. Харві, переосмисливши слова Лефевра, висловив думку, що право на місто — це не просто індивідуальна свобода доступу до міських ресурсів, - це передусім право змінюватись самим, змінюючи місто.

В числі громадських активностей з благоустрою описаного вище київського парку із залученням місцевих мешканців та відвідувачів його території, було організоване опитування стосовно їхніх практик та вражень, які вони пов'язують з цим парком. Опитування мало два формати: вуличне та через мережу Інтернет. На загал було опитано 200 осіб (140 он-лайн анкет та 60 безпосередньо в парку).

З'ясувалося, що відвідування парку не є стабільним і постійним, з тяжінням до вихідних днів. Для прогулянки обирається до- та післяобідній час. Приходять відвідувачі парку до нього переважно пішки, іноді приїжджають на транспорті, якщо вони з інших районів. Але переважають мешканці найближчих вулиць в діапазоні трьох кілометрів від парку.

Соціально-демографічний портрет відвідувача парку, який можна спостерігати на його території безпосередньо, відобразився і в Інтернет-опитуванні (вуличне опитування намагалося дотримуватися гендерного балансу цілеспрямовано) – дещо переважають жінки, але не суттєво (все залежить від часу доби, адже в ранішній та денний час переважають жінки з дітьми; тоді як у вечірній час кількісне співвідношення чоловіків та жінок дещо вирівнюється). Сімейний стан – переважно «в шлюбі/стосунках». Матеріальний стан у відвідувачів парку середній, переважаючим самовизначенням означився статус «грошей

достатньо для придбання необхідних продуктів і одягу, для купівлі інших товарів необхідно заощаджувати», що відобразилося й в оцінці власних можливостей витратити кошти на дозвілля у місцях відпочинку (переважає 50-150 грн. на одну особу).

На запитання з необмеженим переліком варіантів відповідей та власним варіантом стосовно того, що відвідувачі зазвичай роблять в парку лідирують «гуляю з друзями / близькими людьми» (близько 95% опитаних обрали цю практику), на доданок серед пропозицій обрані й близькі варіанти до лідера практик, - типу «купую каву, прогулюючись», «гуляю, слухаючи музику», «гуляю з дитиною», «гуляю наодинці». Недалеко від лідера рейтингу практик в парку обраний такий варіант як «милюся краєвидами Дніпра та його берегів» (близько 80%). Третю позицію з близькими один до одного відсотками поділяють ті, хто займаються спортом та такі, які влаштовують пікніки. Найменше в парку виявилось відвідувачів близьких до території парку комерційних закладів та таких, хто призначає ділові зустрічі.

Що ж приваблює відвідувачів в парку? Рейтинг вподобань очолюють «зелені насадження», «річковий берег», «свіже повітря», «можливість прогулятися» та «тиша і спокій». Байдужість викликають кесон та інші люди.

Ідучи до парку, відвідувачі беруть із собою з наїдків – напої, з обладнання – велосипед. Але в середньому фігурують і приладдя для зручного сидіння на природі, а також дитячі іграшки та обладнання для ігор на свіжому повітрі.

Задоволеність мешканців станом парку посередня: переважна більшість визначила своє ставлення як «не дуже задоволений», дуже незадоволених – третина від опитаних. Що ж не задовольняє відвідувачів парку? В рейтингу невдоволеності «неприбране сміття», «недоглянуте озеленення», відсутність освітлення, лавочок та сміттєвіків і туалетів. Не заважають відсутність фонтану та альтанок. Явним виявилось бажання відвідувачів бачити навколо себе прибраний, ошатний природний ландшафт, близький до натуральної природи.

Респондентам було запропоновано позначити на мапі парку зони, які їх найбільшою мірою приваблюють і, відповідно, зони, що викликають роздратування, не подобаються. Найпривабливішими місцями були позначені берегова лінія, зони зелених насаджень та зручні алеї для прогулянок, особливо зона парку з найоблаштованими доріжками; найнепривабливішими стали кесон та захарашені території з недобудованими спорудами.

Опитування показало, що лідером рейтингу вподобань парку, а також звичних для відвідувачів парку практик є природа та прогулянки, тож парк Оболонь в урочищі Наталка приваблює людей своїм природнім ландшафтом, тишею, свіжим повітрям та можливістю прогулятися в оточенні близьких людей. Так, на запитання з жорстким вибором з альтернатив, відвідувачі надали перевагу «існуванню парку виключно як загального простору (традиційної зеленої зони міста), де кожен відвідувач самостійно організовує свій час» (трохи більше 80%) супротив «регулярній організації в парку масових розваг (проведення святкових заходів, концертів, конкурсних програм, рекламних кампаній, виставок, кінопереглядів на відкритому просторі, турнірів і змагань тощо)» (близько 15%).

Якщо прийти в парк, то можна помітити, що переважаючою практикою його відвідувачів справді є прогулянка. В переважній масі люди розмірено рухаються по алеї вздовж парку на висоті дамби, яка є його частиною, іноді спускаючись до стежок уздовж води. Переважно це пари або групи до 4-х осіб. Дружні розмови, спокійні обличчя, ненапружені погляди. Спостерігаючи відвідувачів парку (й маючи власний тривалий досвід відвідування його території) на пам'ять приходить цитата зі «Самовчителя прогулянок» С. Савицького: «прогулянки, котрі з нами стаються, приносять нам різні задоволення. Буває, ми просто відволічемося від турбот, вийшовши на променади вздовж річки. Буває, ви заблукаєте в старому парку – й несподівано в голову приходить вирішення задачі, над яким ви багато міркували. Іншого разу зав'яжеться цікава бесіда. Іншого разу роман. Прогулянки глибокодумні, прогулянки без нічого, прогулянки із загарбанням рубежів супротивника, прогулянки в пошуку зниклої експедиції, прогулянки мучеників моди з крабом на ціпку, прогулянки переміщених осіб по перетягою місцевістю.

Прогулянки, з яких мрієш не повертатися назад.

<...>

Вся чудовість їх не у витонченості та вільготності, але в тому, що це нечасте щастя залишатися самим собою, бути рівним самому собі. Щастя, знайоме тим, хто вміє виконувати хитрий цирковий трюк “рух в спокої”» [8, с.129].

Чи справді прогулянка є такою цінною? Чи дійсно варто, наприклад, творити цей парк таким, головною рисою якого стане практика прогулянки. «Історія прогулянки, - пише Дж. Уррі, - це історія переважно приватного,

самокерованого та ендогенного руху, котрий допомагає людині ствердити себе шляхом кінестетичних відчуттів» [2, с. 200]. Так, міська ходьба залежить від множини публічних зручностей, доріжок, тротуарів, які задають форму та модальність прогулянкового руху, який Дж. Уррі називає «приватним». Стимулом прогулянкових рухливостей в свій час постав розвиток публічних просторів, які включали в себе можливість розміреного руху. Тротуари, «публічні» сади, площі та майдани, пам'ятні місця, мости, променади, галереї. В XIX ст. відбулася «публічна мобілізація» приватного життя через нові типи часу, простору і соціальності публічного руху. «З'явилася множина різноманітних типів публічного простору, більшість з яких провокувала рух – нових чи підновлених старих видів – або напряму, виділяючи місця для прогулянки, або не напряму, створюючи об'єкти, видимі лиш для особливого, туристського погляду» [2, с. 201].

Ходіння, як основа прогулянки, є специфічною технікою тіла, воно варіюється залежно від суспільства, його культури, історії, звичок та традицій. Серед технік ходіння – прогулянкове ходіння, - є рухом задля задоволення, втіхи, заспокоєння. Особливістю парку Оболонь є його безпосередня близькість до прилеглих міських будинків, які розмежовані з ним вулицею, яка є виключно пішохідною, з окремо виділеною смугою для руху велосипедистів. З одного її боку – житлові будинки, з іншого – паркова територія. Таким чином, люди не полишають міського ландшафту, суцільно поглинаючись в природній. Прогулянка до парку Оболонь – це прогулянка містом.

«Деякі місця особливо тяжіють до прогулянок і оволодіння ними. Люди відчувають, як їх тягне в певні закоулки та місцинки, а об'ємні панорами приковують погляд» [2, с. 82]. В парку Оболонь здобуває підтвердження теза дослідників ходіння про те, що естетичний вибір є однією з причин того, що люди добровільно відправляються в піші прогулянки. «Піший поворот», як кажуть дослідники, свідчить про появу практик ходіння, яке не є безцільним блуканням, але є рухом визначеною траєкторією. Той, хто гуляє повертається шляхом, яким хтось вже пройшов, або своїм власним звичним маршрутом. В XX ст. піші прогулянки набули, навіть, своєї атрибутики (в стилі одягу, взутті, аксесуарах) та темпоритму. Масовий ентузіазм цінування прогулянок свого часу стався на тлі цінності їх терапевтичного означення, мовляв, люди, які споглядають відкриті простори, природні панорами стають кращими та рівноваженішими.

Відомий дослідник міста М. де Серто [9] розглядав прогулянку в якості конститутивного міського елементу. Він помітив існування стратегій та тактик ходіння, коли простір стратегічно перемагає час, а тактика полягає в оцінці можливостей від прогулянки. Прогулянки, на його думку, здатні формувати життєвий простір міста, залишаючись завжди непередбачуваними та спонтанними. Складно не погодитись з М. де Серто, що життєдайність міським просторам, а вулицям зокрема, їхньому впорядкуванню та стійкості слугують саме практики пересувань, руху, переміщення. Рух, так би мовити, *виконує простір*, - тобто простір виконується через рух. Парковий простір «живий» доти, доки в його просторі відбувається рух.

Історичним образом, що втілює в собі прогулянковий габітус (говорячи термінологією П. Бурдьє) є фланер – пішохід-символ суспільства, як його називають. Це такий собі урбаністичний типаж, що втілює в собі міський фон руху. Фланери та фланерство впливають на форми мешкання та використання міських місць. Фланер вештається, переходить з місця на місце, переймаючись переважно собою, своїми відчуттями, враженнями, бажанням себе показати та на інших подивитись, насолодитись міським пейзажем. Фланер не з бідних прошарків (до речі, як ілюстрація, а не підтвердження фактів, дослідження київського парку Оболонь в урочищі Наталка засвідчило, що серед відвідувачів парку переважають люди з середніми і високими статками).

Теоретичним підходом, який вплинув на ідеї М. де Серто щодо практик ходіння, які творять місто, є теорія дрейфу Г. Дебора [10]. Означаючи прогулянкові акти, він стверджував що людина, яка йде/прогулюється містом мусть відкинути всі свої звичні мотиви та виправдання свого руху і цілком віддатися спонтанному тяжінню до рухливості міським простором, тим самим надаючи собі право творити ментальну мапу цього простору, структуруючи його емоційний ряд.

Дозволимо собі досить розлогу цитату щодо порад до прогулянки від С. Савицького з його «Самовчителя прогулянок», який вторить ідеологемі практик міського дрейфування, запропонованій Г. Дебором:

«Прогулянка характеризується відкритою структурою, містить в собі елемент довільності та являє собою динамічну, таку що розвивається як серія імпровізацій, знахідок та співпадінь форму. Ця форма може складатися з декількох рухів, причому їхня комбінація всілякий раз нова, вона не повинна містити в

себе всі позиції переліку і може бути доповненою новими елементами.

Перший рух скасовує цілепокладання. Ви можете вийти, щоб купити книгу, щоб випити кави з приятелькою, щоб подихати свіжим повітрям тощо. Проте прогулянка не складеться, якщо ви точно знаєте, навіщо вийшли. Йдіть, куди вам заманеться, але не думайте, що ви йдете саме туди.

Другий рух – клинамен, що приносить радість. Ви відчуваєте істинне задоволення, якщо відхилитесь від плану, відхилитесь від відхилення плану, потім ще раз змініте траєкторію, потім підете ще куди-небудь і т.д. Другий рух повинен бути рішучим і максимально необдуманим. Ви зіб'єтесь зі шляху, зіб'єте себе та оточуючих з пантелику – і ось ви готові до наступного кроку.

Третій рух може бути яким завгодно. Ви можете зануритись у вихор натовпу, заснути напідпитку на кіносеансі, азартно конспектувати вчену працю, помітити себе на лавці в парку тим, хто обіймає за плече миловидну дівчину... Головне – щоб у вас було повне відчуття, що ви гуляєте. А вже як вам краще гуляється – вирішувати вам.

Відповідно яким буде четвертий рух, має бути байдуже в першу чергу вам. Нехай все йде як небудь. Ви будете близькі до цілі якщо відчуєте, що за жодне зі взятих вами зобов'язань ви більше не несете жодної найменшої відповідальності.

П'ятого руху може і не бути.

Про шостий, якщо таке трапиться, вам може бути неприємно згадувати. Але не варто розчаровуватись. Зрештою, вашим бажанням було просто здійснити прогулянку, не відволікаючись на сторонні заняття. В цьому немає нічого соромного. Ви могли скористатися даними рекомендаціями, могли діяти на власний розсуд, могли, звісно, на славу погуляти, просто залишившись вдома. Прогулянка вважається такою, що відбулася, якщо у вас серйозне підґрунтя сумніватися, що ви повернулися назад таким само, як перед тим» [8, с. 116-117].

Як порівнював М. де Серто, стратегії ходіння втілюють акт перемоги простору над часом, а тактики ходіння формують простір, що проживається, є імпровізаціями і досить непередбачливі. Ходіння як основа прогулянки містить в собі потенціал творчого опанування оточення, породження вражень, що сприятимуть формуванню безпосередніх та потенційних соціальних відносин.

«Прогулянка характеризується відкритою структурою, містить в собі елемент довільності та являє собою динамічну, таку, що

розвивається як серія імпровізацій, знахідок, і співпадінь форму. Ця форма може складатися з декількох рухів, причому їхня комбінація кожного разу нова, вона не повинна містити всі позиції переліку і може бути доповненою новими елементами» [8, с. 116]. Простір парку є середовищем, структура якого сприяє повільному ходінню, під час якого людина здатна відтворювати всі ті практики про які писали М. де Серто та Г. Дебор. Простір парків цілком здатний постати й простором не тільки відтворення існуючих практик, але й простором породження нових, потенційних. Тож, якщо вести мову про те, яким повинен постати оновлений парк Оболонь, враховуючи протест місцевих активістів до запропонованого владою проекту його реконструкції, а також, звертаючи увагу на звичні практики його відвідувачів і прихильників, - то вимальовується його портрет, як парку-променади, оздобленого з врахуванням сучасних технік озеленення, з облаштованими зонами перепочинку та комфорту, тихого, розміреного проведення часу, з окремими майданчиками для активних форм відпочинку (вуличних ігор, фітнесу і тренувань) та доріжками для велосипедних прогулянок. Окремо слід згадати про з'ясування в опитуванні можливість проведення на території парку культурно-масових заходів, але запит на них виявляється у прив'язці до свят або подій, а також прийнятними є тихі виставкові акції митців (скульпторів та художників).

Практика прогулянки є не тільки предметом соціологічної дослідницько-аналітичної уваги, але й стала складовою соціологічного методу – біографічної прогулянки – «метод, в якому біографічне інтерв'ю, як реконструкція життєвого шляху в цілому або окремих етапах життя, комбінується з включеним спостереженням, що проводиться під час прогулянки певними міськими маршрутами» [3, с. 54]. Метод «працює» з пам'яттю інформанта, згадками, його відчуттями, почуттями, враженнями, спогади про які стимулює оточуюче значиме середовище в просторі якого відбувається розмова. «В ході біографічної прогулянки просторово-тілесні практики дозволяють вийти за межі буденної свідомості і виступають в ролі організуючих орієнтирів пам'яті» [3, с. 56]. Методологія біографічної прогулянки досить схожа на пропоновану Г. Дебором методологію психогеографічного спостереження – суб'єктивного відтворення міського простору, в тому числі побудові діаграм просторових переміщень. Власне психогеографію Г. Дебор визначав як «вивчення точних законів і

специфічних ефектів територіального оточення, свідомо організованого чи ні, що чинять дію на емоції та поведінку індивіда» [11].

Чи постане парк Оболонь в урочищі Наталка парком про який будуть згадувати в прикладах – невідомо, але хочеться вірити, що «тільки-но бажання людини жити в достойному середовищі стане частиною громадської свідомості, проявом поваги до самих себе, ми зможемо подолати традиційну зневагу до ландшафтної організації паркових просторів. Мабуть, слідуючи певним застиглим моделям створення паркового середовища в невизначеному ретростилі, можна на деякий час "законсервувати" розвиток ландшафтного дизайну. Але міжнародна практика невпинно підтверджує, що тільки технологічне оновлення та розкріпачене формотворення дають шанс залишити гідний слід в свідомості парків ХХІ століття. Не менш важливо радикально переглянути ставлення до наповнення природного матеріалу новим естетичним та екологічним смислом.

Дизайн «від минулого», радикально розходячись зі збільшеними технологічними можливостями сьогодення, стає фальшивим заповненням сучасного міського простору, в якому саме життя чужіє старомодному прикрашателству та вимагає втілення нових ліній та форм» [12].

Звісно, що містянам не обов'язково ґрунтовно розумітися в устрої та благоустрої парків, їхнє «голосування» за той чи інший парк відбувається їхньою присутністю там і тими практиками, які вони відтворюють щоразу перебуваючи там. Уявлення містян про зелені простори міста, придатні для повноцінної рекреації, постійно змінювались, неминуче відображаючи зміни в образі життя містянина. Спостерігаючи за організацією природно-паркового середовища в місті можна судити про ступінь екологічного благополуччя середовища, його соціальної адаптації та, нарешті, про реалізацію нового тренду сучасних зелених технологій на користь міського мешканця. Міський парк здатен замінити і замістьку поїздки на природу, і віддалені мандрівки за спогляданням природних ландшафтів.

Був час, коли парк був чимось особливим, доступним лише для шляхетних прошарків, що виразило себе у вживаному означенні парку як «садово-паркового» чи «палацово-паркового» ансамблів. Вигадані в давнину прийоми облаштування паркового ландшафту, що згодом постали досить стійким уявленням містян про парки, як рукотворні простори, де обов'язково мають бути алеї,

альтанки, фонтани та клумби. Навіть в парках радянського періоду чимало з давніх аристократичних традицій компонування паркового ландшафту збереглися в тих чи інших варіаціях.

Проте, коли мова йде про ситуації відстоювання парків та сценаріїв їхнього життя, то недостатнім виявляється те, що сама наявність в місті зеленої території вже робить парк апріорі красивим, цікавим, корисним, таким, що підвищує рентабельність району. За новітніми канонами парк ХХІ ст. має перестати бути простором вартісних ландшафтних декорацій, але має перетворитись в область реалізації зелених технологій для творення середовища з динамічним рухом, розвитком та оздоровленням людини. Парки мають стати просторами для постійного оновлення та змін, проте не без уникнення практик пасивного споглядання під час прогулянок, що теж є своєрідною практикою міського релаксу. Тож доля київського парку Оболонь в урочищі Наталка спільними зусиллями з місцевою громадою здатна постати прикладом емоційно та інформаційно насиченого простору, що міститиме і паркову скульптуру, і водойму, і квітники, і тихі майданчики, і галасливі галявини. Він здатен постати середовищем для ненав'язливої просвіти, розвитку, естетичного виховання. Кожен його відвідувач вправі отримувати задоволення від власних очікувань та запитів, індивідуальних просторових вражень, які гуртом творять і міську громаду, і парковий простір.

Висновки. Простори парків – це громадські простори, куди відвідувачі приходять несистематично, кожен приходять через свої власні причини, але не через узагальнений образ використання території парків. Чудові краєвиди та природні ландшафти відіграють значиму роль, хоч Дж. Джекобс і віддавала цьому фактору не найважливіший важіль впливу на бажання відвідати парк. Проте, саме ця ключова риса парків, - як урбаністичної мозаїки природи та архітектури, будучи належною саме міській культурі, будучи втіленням духу міста/району, є знаменуючою для практик неквапливих прогулянок, можливості побути «на людях», але при тому безпосередньо не спілкуючись. Парки – є втіленням простору буденності, так і простору для проведення фестивалів, свят, карнавалів і т.п. дійств. Та й паркові прогулянки є не тільки буденними практиками (як то матусі з дітьми, літні люди, підлітки, мешканці прилеглих будинків), вони представлені, так би мовити, й «парадними» виходами (на людей подивитись, себе показати). Міський парк – це той простір, де прогулянка є однією з найпоширеніших практик

його відвідувачів. Прогулянка – як практика міського життя, як практика паркового дозвілля, як практика оздоровлення, як практика міського релаксу, як практика пошуку натхнення, як практика споглядання навколишнього природного та соціального оточення.

Література

1. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для ХХІ столетия / Джон Урри. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.
2. Урри Дж. Мобильности / Джон Урри. – М. : «Праксис», 2012. – 576 с.
3. Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные траектории / Анна Стрельникова. – М., 2012. – 232 с. (Див. також: Стрельникова А. В. Метод биографической прогулки: интервью в пространственном измерении / Анна Владимировна Стрельникова // Современная социология – современной России: Сборник статей памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А.О. Крыштановского [Электронный ресурс] / НИУ ВШЭ; РОС; СоПСО. – М. : НИУ ВШЭ, 2012. – С. 665-671).
4. Прогулка // Правила светской жизни и этикета. Хороший тонъ. Сборникъ советовъ и наставлений ; Состав. Юрьевъ и Владимірскій. – С-Пб., 1889. – Репринт: М., 1991. – С. 226-233.
5. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвин Гофман. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 304 с.
6. Щёлоков Д. В. Социальное пространство городского парка [Электронный ресурс] / Д. В. Щёлоков. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/27_SSN_2012/Philosophia/2_115839.doc.htm
7. Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Джейн Джекобс; Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2011. – 460 с.
8. Савицкий С. Самоучитель прогулок / Станислав Савицкий. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 136 с.
9. Серто М. де. По городу пешком / Мишель де Серто // *Communitas*. – №2. – 2005. – С. 80-87.
10. Дебор Г. Теория дрейфа [Электронный ресурс] / Ги Дебор // Сигма: платформа для публикации текстов о человеке, культурных явлениях и обществе. – Режим доступа: <http://syg.ma/fcity/gi-diebor-tieoriia-drieifa>
11. Дебор Г. Введение в критику городской

географии [Электронный ресурс] / Ги Дебор.

– Режим доступа :

http://npj.netangels.ru/belegorn/critiqueof_urban_geography

12. Нефёдов В. Парк как объект синтеза [Электронный ресурс] / В. Нефёдов // Форма.

– Режим доступа :

http://www.forma.spb.ru/magazine/articles/7_09/main.shtml

Рисунок 1.

Рисунок 2.

Рисунок 3.

УДК 338.48:316

Зайцева М. М.

кандидат економічних наук, старший викладач
Харківської державної академії культури
(Україна).

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розгляду особливостей туризму як соціального явища, впливу туризму на соціокультурну інтеграцію, взаємодії туризму й міграції. Проаналізовані соціально-культурні аспекти туризму, виходячи із сутності туризму, соціальних інтересів і потреб суспільства. Розглянуті соціально-культурні функції туризму, розкритий соціально-культурний потенціал туризму.

Ключові слова: туризм, соціально-культурний потенціал туризму, індустрія туризму, соціологічний аналіз, соціальні функції, туристична діяльність, соціальний аспект.

Статья посвящена рассмотрению особенностей туризма как социального явления, влиянию туризма на социокультурную интеграцию, взаимодействию туризма и миграции. Проанализированы социально-культурные аспекты туризма, исходя из сущности туризма, социальных интересов и потребностей общества. Рассмотрены социально-культурные функции туризма, раскрыт социально-культурный потенциал туризма.

Ключевые слова: туризм, социально-культурный потенциал туризма, индустрия туризма, социологический анализ, социальные функции, туристическая деятельность, социальный аспект.

The article is sanctified to consideration of features of tourism as the social phenomenon, to influence of tourism on sociocultural integration, to co-operation of tourism and migration. The sociocultural aspects of tourism are analyzed, coming from essence of tourism, social interests and necessities of society. The sociocultural functions of tourism are presented, sociocultural potential of tourism is exposed

Keywords: tourism, sociocultural potential of tourism, tourist industry, Sociological Analysis, social functions, tourist activities, the social aspect.

На сьогодні туризм є невід'ємною частиною життя суспільства розвинених країн і одним із засобів задоволення потреб людей у відпочинку та дозвіллі. Туристична діяльність є однією з найбільш високодохідних і таких, що динамічно розвиваються галузей економіки багатьох країн, яка представляє третину світової торгівлі послугами.

В соціальному аспекті туризм є індикатором рівня життя населення, сприяє збереженню культурної спадщини та історичних цінностей, формуванню взаємного інтересу людей різних національностей, веде до зростання толерантності та поваги між ними, стабілізації міжетнічних і міжнародних відносин.

Виникнення індустрії масового туризму, зміна соціокультурних пріоритетів у мотивації подорожей окремих груп населення обумовлюють необхідність його аналізу як одного з найважливіших показників відмінностей між соціальними верствами сучасного суспільства. Соціологічний метод дослідження туризму дозволяє аналізувати цілі, інтереси, мотиви, звички й традиції як гостей, так і жителів приймаючої країни, вивчати індивідуальну та групову поведінку туристів [1, с. 37].

Станом на сьогодні вивчення туризму як соціального явища набуває більш складної структури. В той же час практично відсутні комплексні дослідження з питань, що стосуються туризму як багатомірного інтегративного явища в соціокультурному просторі. Практично не проводяться дослідження ролі туризму в розвитку особистості і в реалізації її життєвих установок. Так само дискусійним і неопрацьованим залишається питання про співвідношення туризму та міграції.

Туризм став областю наукових досліджень різних дисциплін, в першу чергу економіки, географії, соціології, історії, психології, філософії, коли почав активно розвиватися в другій половині ХХ століття. Дослідження проблем туризму проводяться переважно на межі різних наукових дисциплін.

Вивченням туризму з точки зору соціологічного підходу займалися багато західних дослідників, зокрема Е. Коен, Д. Маккенел, К. Роджек, Дж. Уррі, З. Бауман. В їхніх роботах представлені різні інтерпретації впливу туризму в соціокультурному просторі на регіональному, національному та глобальному рівнях. Туризм розглядається також у роботах вчених пострадянського простору В. Азара, М. Біржакова, І. Власової, А. Галіздри, В. Гуляєва, І. Зоріна, О. Ільїної, В. Квартальнова, С. Ліствіної, Ю. Путрика, В. Сеніна, А. Чудновського. Специфіки туризму як

соціального явища, що має певні характеристики та функції, стосуються роботи М. Покровського, Т. Черняєвої, С. Щеглова. Різні соціальні та культурні аспекти туризму аналізувалися в працях А. Абукова, Л. Акімової, З. Баумана, І. Белоліпського, А. Бессольцева, Є. Богданова, Ю. Веденіна, П. Городецького, І. Зоріна, Ю. Кузнєцова, А. Орлова, О. Осауленка, А. Фенько та ін.

Мета статті – проаналізувати соціокультурні аспекти туризму, виходячи з основних підходів до сутності туризму, його специфіки як об'єкта соціологічного аналізу, впливу туризму на соціокультурну інтеграцію України в міжнародний соціум.

Туризм – це різновид дозвілля, пов'язаний з тимчасовим переміщенням людей із місця свого постійного проживання в іншу країну або іншу місцевість у межах своєї країни. Воно здійснюється у вільний час з метою отримання задоволення, пізнання, відпочинку, оздоровлення, лікування, відвідування гостей, але без заняття оплачуваною діяльністю в місці тимчасового перебування. Туризм взаємодіє з рекреацією, тому що поєднує в собі такі види діяльності, як розширення пізнання та відновлення сил. Туристична діяльність являє собою діяльність комплексного характеру й один з видів дозвільної життєдіяльності, в процесі якої відновлення працездатності поєднується з культурно-пізнавальною, духовно-моральною, розважальною та рекреаційною діяльністю; це діяльність, пов'язана з масовим туристичним рухом, що здійснюється з використанням природно-кліматичних та історико-культурних туристичних ресурсів, матеріально-технічної бази туризму та інших важливих чинників, які визначають рівень і якість обслуговування. Туризм можна розглядати як різновид міграції населення, а туристські потоки – як реалізований туристський попит.

Таким чином, туризм виконує не тільки економічні, але й соціальні функції: функцію соціалізації, когнітивну, комунікативну, медитативну функції, функцію формування і задоволення туристських потреб. А різноманіття видів туризму визначається функціональним навантаженням цієї сфери життєдіяльності [2, с. 114].

Туризм сьогодні є одним з найбільш ефективних засобів розширення взаємодії представників різних культур і країн, важливим механізмом управління міжкультурним діалогом народів, шляхом вироблення принципів співпраці на міжнародному рівні. Одним з критеріїв включення країни в процеси глобалізації є рівень розвитку туризму як соціального інституту, що сприяє реалізації принципів відкритості,

партнерства та міжкультурної взаємодії.

В соціологічній інтерпретації туристична діяльність являє собою процес взаємодії на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях, спроможний суттєво впливати на різні сфери життєдіяльності суспільства, де туристи – це соціальні групи, що поєднують відпочинок з пізнанням історії, культурних цінностей, навчанням, підтримкою здоров'я тощо [3, с. 16]. Таким чином, туризм є предметом вивчення соціології туризму, де розглядаються його сутнісні характеристики з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних можливостей: соціальні умови, що сприяють вибору способу відпочинку, напрямків подорожі; різні аспекти поведінки й мотивації туристів; вплив на мотивацію таких факторів, як: вік, національність, соціальний стан, освіта, місце проживання, культурний багаж [4, с. 38].

Соціологія туризму як спеціальна галузь соціологічної науки пропонує нові підходи до вивчення соціальної складової феномену туризму, його впливу на зміни в соціальній структурі й соціальну стратифікацію суспільства, а також соціальну ситуацію з врахуванням впливу туристичних потоків і міграційних процесів на соціальну мобільність, зміну рольових установок і поведінкових характеристик як самих туристів, так і соціуму, що їх приймає.

Соціологія туризму як галузь соціологічного знання виконує такі функції:

– в якості основної – пізнавальну або гносеологічну функцію, яка проявляється в тому, що в її рамках пізнається та чи інша країна, процес функціонування та усі державно-правові явища цієї країни, вона надає можливість пізнати природу, клімат, історію, культуру, звички, традиції тощо різних країн, тому що найбільш масовим та традиційним типом туризму залишається культурно-пізнавальний туризм, заснований на потребі в розширенні знань з різних напрямків;

– описово-діагностична функція полягає в систематизації, описі, накопиченні дослідницького матеріалу з проблем стану, динаміки й тенденцій туристських потоків, виявленні найбільш гострих соціальних проблем, пов'язаних зі сферою туризму;

– прогностична функція пов'язана з виділенням тенденцій, закономірностей протікання та перспектив розвитку туристичних процесів, факторів їх уповільнення або інтенсифікації та розробкою короткострокових і довгострокових прогнозів інтенсивності, спрямованості, масштабів, типів туристських потоків, а також найбільш ефективних соціальних та економічних форм адаптації туристів в місцях прибуття;

– інструментальна функція пов'язана з розробкою методів соціологічного аналізу туристських процесів, методики і техніки збору, аналізу соціологічної інформації, з виробленням соціальних технологій регулювання туризму;

– практиолого-соціоінженерна функція орієнтована на розробку практичних рекомендацій різним управлінським структурам для ухвалення обґрунтованих рішень та розробку моделей, що описують механізми організаційних змін для внесення своєчасних корективів в організацію туристичних потоків;

– ідеологічна функція пов'язана з тим, що соціологія туризму, як і соціологія в цілому, будучи науковою дисципліною, не може не відображати соціальні інтереси різних верств і груп суспільства щодо туризму та його наслідків для суспільства.

Об'єктом соціології туризму є сфера мотивації. Дослідження мотиваційної складової передбачає аналіз ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації розуміються як центральний компонент свідомості, що забезпечує стійкість особистості, виражену в спрямованості потреб та інтересів і виступають найважливішим детермінуючим фактором, що регулює мотивацію особистості. Зв'язок потреб і цінностей проявляється в тому, що потреби людини залежать не тільки від особливостей її організму, але й обумовлені процесом виховання в широкому сенсі слова, тобто залучення до світу людської культури. Брак благ, блокада базових фізіологічних потреб в їжі, відпочинку, безпеці призводить до того, що ці потреби можуть стати для звичайної людини провідними. Але якщо базові, первинні потреби задоволені, то у людини можуть з'явитися вищі потреби, метамотивації (потреба в розвитку, в розумінні свого життя, в пошуку сенсу власного життя) [5, с. 39].

Туризм є стійким видом дозвільної активності особистості, спрямованої на задоволення потреб у збереженні та зміцненні здоров'я, пізнанні, спілкуванні, саморозвитку, розвагах і т.п.

Соціокультурна потреба в туризмі – це потреба в об'єктах, необхідних для існування й розвитку індивіда, що виступає джерелом його активності. Розгалужена структура дозвільних потреб, специфіка ціннісної свідомості сучасної людини, а також особливості соціального, культурного та економічного статусу різних соціальних груп визначають різноманіття туристських мотивів, які здійснюють значний вплив на вибір дозвільної діяльності особистості. Тому мотивація в туризмі залежить як від дозвільних потреб, так і від цінностей, що впливають на сприйняття особистістю

навколишнього світу та її поведінку [6, с. 33].

Соціокультурний потенціал сфери туризму – це наявність можливостей для задоволення соціокультурних потреб людей в туристичних послугах. Соціокультурний потенціал сфери туризму можна класифікувати за такими ознаками: національна приналежність; мета поїздки; транспортні засоби, що використовуються на маршруті; способи пересування; засоби розміщення туристів; час подорожі; тривалість подорожі; склад групи; організаційні форми; принципи формування ціни на продукт [7, с. 23].

Найважливіша соціокультурна характеристика туризму полягає в тому, що він є соціальною практикою, що змінює людину й позиціонує її в соціальному просторі, реалізується через соціалізуючу, комунікативну, когнітивну, рекреаційну, медіативну, рекламну функції, функцію формування та задоволення туристських потреб. Механізм функціонування феномену туризму визначає вплив туристичної діяльності на рівні внутрішнього світу людини, міжособистісних відносин, соціуму, фокусуючи найбільш значні трансформації сучасної соціокультурної ситуації, в результаті чого туристський досвід стає соціально значущим [8, с. 27].

Основними функціями туризму є соціальна, економічна, рекреаційна, гедоністична, пізнавальна, світоглядна й аксіологічна. При цьому різні види туризму реалізують іноді одночасно декілька функцій. З урахуванням різноманітності видів і функцій сфера туризму має всі необхідні можливості для реалізації потреб особистості в дозвіллі, ступінь задоволення яких виражається в соціокультурній ефективності туризму як галузі життєдіяльності особистості.

Соціокультурні функції туризму найтіснішим чином пов'язані з культурним розвитком суспільства, ціннісними пріоритетами та орієнтирами соціуму:

– феномен туризму в певному сенсі означає схвалення співіснування культур в індивідуальному досвіді;

– взаємозбагачення транснаціональних форм загальнолюдської культури відбувається завдяки обміну соціокультурною інформацією між туристами. В цьому відношенні феномен туризму відіграє найважливішу роль каналу культурної міжцивілізаційної взаємодії, проте необхідно відзначити, що до масових практик туризму ведуть споживчі пріоритети сучасного суспільства;

– специфіка розвитку міжнародного туризму полягає в тому, що туризм все більше стає комерційно-споживчим каналом глобального культурного обміну. Культура і традиція

оформлюються як товар, який виставляється на ярмарку культур. Туризм, що перетворюється на могутню галузь, – один із символів глобалізації. Далеко не всі країни в силах створити та підтримувати інфраструктуру туризму, що знову веде до комунікаційної нерівності. Там, де культура не встигає перетворитися у товар, вона піддається забуттю. Нові комунікаційні можливості ведуть лідерів глобалізації не тільки до збільшення власної економічної та політичної могутності, але витісняють локальні культури й життєві світи, які є основою існування локальних спільнот [9, с. 44].

Використання соціокультурних можливостей туристичного бізнесу (рекреація, зміна ролей, підтвердження статусу, карнавалізація і т.п.) різними групами населення в цілому визначається соціально-демографічними та культурними чинниками. Відомо, що в сучасному світі найбільшою потребою в інноваціях, пов'язаних із проведенням дозвілля, відрізняються бізнесмени та молодь. Однак якщо для першої групи дійсно притаманний високий рівень матеріальної забезпеченості а експериментування в області проведення вільного часу в подорожах не викликає соціально суперечливих наслідків, то для молоді завищений рівень дозвільних потреб перетворюється на соціальну проблему.

В Україні сьогодні важливим показником соціальної диференціації багатих, забезпечених та бідних є різноманітність туристичного відпочинку, що характерно для суспільства, яке трансформується. Туризм став поширеною практикою середнього класу. Ці процеси впливають на соціальний тип сучасного українського туриста. В даний час туристи, крім знайомства з історією іншої країни, прагнуть більше дізнатися про побут людей, їх повсякденне життя, звички, звичаї та традиції.

Сучасний туризм в Україні склався під впливом ряду загальноекономічних чинників, властивих сьогоднішній світовій економіці: проникнення та активне впровадження інформаційних технологій в усі сфери життєдіяльності; дерегуляція й децентралізація авіаперевезень і фінансових послуг; виявлення та боротьба з негативним впливом масового туризму на приймаючі країни; заміщення пляжного туризму іншими видами туризму; боротьба за збереження навколишнього середовища; зміна споживчих смаків, кількості вільного часу, способу життя й виду праці, рівня та розподілу доходів. Соціальні та демографічні зміни, які відбуваються в Україні, змінюють поведінку та стереотипи індивідуумів, що складаються під впливом різних соціально-економічних, культурних умов, психологічних, морально-

етичних, національних звичок та особливостей людей. Всі ці зміни впливають на соціальний тип сучасного туриста.

Висновки. Туризм в сучасних умовах є одним з важливих засобів реалізації соціокультурних цінностей у сфері дозвілля. Стимує розвиток туризму в Україні нерозвиненість туристичної інфраструктури, відсутність практики створення сприятливих умов для інвестицій в засоби розміщення туристів і туристичну інфраструктуру, несприятливий візовий режим, невисокий рівень сервісу, недосконалість законодавчої бази. Створення розвинутої туристичної індустрії може вирішити багато соціальних проблем держави. Доходи від залучення іноземних туристів можуть стати важливою статтею доходів державного бюджету. Для реалізації цих завдань державі слід вкладати кошти в створення та розвиток інфраструктури вітчизняного туризму, визначити найбільш перспективні напрями його розвитку, оскільки туризм є найменш капіталомісткою галуззю економіки, що обіцяє швидку віддачу.

Література

1. Антоненко В.Г. Місце міжнародного туризму у взаємодії і взаємозбагаченні культур // Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня 2001 р.). – К., 2002. – С. 37-41.
2. Григорьева Е. И. Современные технологии социально-культурной деятельности / Е.И. Григорьева – Тамбов: ТГУ им. Державина, 2011. – 284 с.
3. Киселева Т. Г. Социально-культурная деятельность / Т.Г. Киселева.– М. : Инфра-М, 2012. – 127 с.
4. Крупенина Т. Социальные проблемы развития индустрии туризма // Управление персоналом. – 2001. – №5. – С. 38-43.
5. Горський С.В. Соціологія туризму / С. В. Горський // Соціологія: навчальний посібник. – К, 2003. – 256 с.
6. Соколова М. В. Психологическая мотивация в туризме // Объединенный научный журнал. – 2006. – №15(175). – С. 32-38.
7. Жукова М. А. Индустрия туризма: менеджмент организации / М. А. Жукова – М. : Финансы и статистика, 2010. – 284 с.
8. Ковальчук А.С. Социально-культурная деятельность: педагогические ресурсы / А. С. Ковальчук.– Ростов н/Д : ИПО ПИ ЮФУ, 2011. – 248 с.
9. Петрова Е. В. Туризм как объект

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 5'16
«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 5'16
«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 5'16

социологического анализа // Вестник Московского государственного областного университета (серия «Философские науки»). – М. : 2008, №3 – С. 42-49.

УДК 316.2

Ляпіна Л. А.

кандидат політичних наук, доцент, декан факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДІАЛОГІЧНОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

The article analyzes the sociological concepts of multiculturalism of the American professor Seyla Benhabib and British social theorist Bhikhu Parekh to find optimal solutions to the problems of multiculturalism, intercultural compromise for modern societies, including the Ukrainian society. The central idea of these projects - it is an equal dialogue of cultures as the foundation of modern society and dialogic as a general principle of coexistence of differences in the modern world (the world of cultural diversity). It is demonstrated actuality of these conceptualization for further development of modern democratic processes.

Keywords: multiculturalism, cultural dialogue, cultural diversity, pluralism, differences

У статті, у контексті пошуку оптимального варіанту вирішення проблем мультикультуралізму, міжкультурного компромісу, у тому числі й для українського суспільства, розглядаються соціологічні концепції мультикультуралізму американського професора Сейли Бенхабіб та британського соціального теоретика Бхікху Парекха. Центральною ідеєю їх теоретичних проектів є рівноправний діалог культур як основа сучасного суспільства та діалогічність як загальний принцип співіснування відмінностей у сучасному світі (світі культурного багатоманіття). Обґрунтовується актуальність мультикультурних ідей для подальшого розгортання сучасних демократичних процесів.

Ключові слова: мультикультуралізм, діалог культур, культурне багатоманіття, плюралізм, відмінності.

В статті, в контексте пошука оптимального варіанта рішення проблем мультикультуралізму, міжкультурного компромісу, в том числе и для украинского общества, рассматриваются социологические концепции мультикультуралізму американского профессора Сейлы Бенхабиб и британского социального теоретика Бхику Парекха.

© Ляпіна Л. А., 2016

Центральной идеей их теоретических проектов является равноправный диалог культур как основа современного общества и диалогичность как общий принцип сосуществования различий в современном мире (мире культурного разнообразия). Обосновывается актуальность мультикультурных идей для дальнейшего развертывания современных демократических процессов.

Ключевые слова: мультикультурализм, диалог культур, культурное многообразие, плюрализм, различия.

Однією з головних тенденцій розвитку сучасної цивілізації стало визнання її культурного різноманіття, розуміння необхідності діалогу різних культур і світоглядів. Глобальний світ, який опинився перед обличчям принципово нових викликів і не має адекватної системи управління, все глибше занурюється у ситуацію, коли нарастають суперечності та невизначеність. У центр уваги все частіше потрапляють питання адаптації, акультурації, інтеграції, з одного боку, та диференціації, етнокультурного розшарування, етнізації соціальних відносин, міжетнічної напруженості, з іншого. У цьому зв'язку, перед суспільством постають проблеми пошуку компромісу між етнокультурними групами в умовах множинності культур заради збереження цілісності мультикультурних суспільств. Все це обумовлює актуальність та необхідність наукового дискурсу щодо переосмислення ролі, значення та перспектив мультикультуралізму в контексті глобалізованого світу. Соціологічна рефлексія концепцій мультикультуралізму актуалізується необхідністю пошуку нових векторів розвитку сучасного світу в умовах глобалізації, виробленню оптимальних моделей міжкультурного співжиття та співіснування, що відповідають імперативам і викликам сучасності.

У даному контексті являють інтерес концепції діалогічного мультикультуралізму, представлені у наукових розвідках сучасних західних соціальних вчених - американського професора Сейли Бенхабіб та британського дослідника Бхікху Парекха.

Теоретичне обґрунтування феномену мультикультуралізму міститься у таких працях Сейли Бенхабіб, як "Критика, норми та утопія" (1986), "Самовизначення" (1992), "Трансформація громадянства" (Transformation of Citizenship, 2000), "Іноземці, громадяни, резиденти" (2004), головною ідеєю яких стає переосмислення колишньої ліберальної парадигми та знаходження принципів, які не можуть бути надані у жертву абстрактній міжкультурній солідарності. Вчена

наполягає, що групи варто захищати заради справедливості, а не заради абстрактного збереження культур. Різноманітні культурні традиції повинні мати можливість доводити свою перевагу або рівність по відношенню до інших, але не відкидаючи головний імператив демократичного ліберального суспільства - збереження прав людини. Проте найбільш повний та систематизований виклад концепції діалогічного мультикультуралізму та проблем, які пов'язані з її реалізацією в сучасних західних суспільствах, здійснений Сейлою Бенхабіб у її книзі "Домагання культури. Рівність і різноманітність у глобальну еру", опублікованій у США у 2002 році [1]. Спираючись на розгляд існуючих у різних країнах форм взаємодії традицій і норм, звичаїв і права, дослідниця намагається вирішити питання про те, якою мірою і яким чином можливо поєднати домагання культур на збереження своєї самобутності з основоположними ліберальними цінностями західної демократії - свободою і рівністю всіх громадян.

Основною працею Бхікху Парекха, що присвячена проблем мультикультуралізму, є його монографія, опублікована у Лондоні у 2000 році під назвою «Переосмислюючи мультикультуралізм : культурне різноманіття та політична теорія» [2] (до речі, тезисно позиція дослідника представлена також в його доповіді "Що таке мультикультуралізм?" [3]). Переосмислюючи мультикультуралізм в історичному, теоретичному та практичному контекстах, дослідник ставить за мету розробити "чітку теорію морального та культурного різноманіття", яка здатна запобігти пасток натуралізму та культуралізму.

У той же час критичне осмислення концепцій мультикультуралізму Сейли Бенхабіб та Бхікху Парекха здійснений у працях сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідників А. Глінчикової, В. Іноземцева, Г. Канарша, Т. Литвина, А. Колодій, Л. Коробейникової, Ч. Кукатаса, О. Тонкової, М. Хомякова ін.

Проте, незважаючи на солідну дослідницьку базу, сьогодні виникає необхідність переосмислення вищеназваних концепцій західних теоретиків у контексті пошуку оптимального варіанту вирішення проблем мультикультуралізму, пошуку міжкультурного компромісу, у тому числі й для українського суспільства. У цьому і полягає *мета даної статті*.

До речі, погляди Сейли Бенхабіб та Бхікху Парекха для нас цікаві ще й тим, що кожен з них висловлює теоретичну позицію людини, яка стоїть на «перетині культур». Тому, перед тим, як

перейти до розгляду основних положень концепцій діалогічного мультикультуралізму, доцільно згадати та навести деякі факти біографії дослідників, що вплинули на становлення та розвиток їх ідей.

Так, зокрема, Сейла Бенхабіб народилася у 1950 році в єврейській родині у Стамбулі, де здобула освіту в Американському коледжі для дівчат, а потім продовжила навчання у США, на філософському факультеті університету Брандейса (Уолтем, штат Массачусетс). У 27 років, отримавши диплом доктора філософії в Йельському університеті, Сейла Бенхабіб повернулася до Європи і більше п'ятнадцяти років жила в Німеччині, де вела активну наукову діяльність у руслі послідовників "франкфуртської школи". У 1991 році була запрошена на роботу в Нью-Йорк, у Нову школу соціологічних досліджень. У 1993 році перейшла на посаду професора в Гарвардський університет, будучи одночасно старшим науковим співробітником Гарвардського Центру європейських досліджень. З 2000 року Сейла Бенхабіб - професор політології та філософії в Йельському університеті [4].

Бхікху Парекх народився у 1935 році в індійській провінції Гуджарат в сім'ї ювеліра. У п'ятнадцятирічному віці вступив до Бомбейського університету, де отримав ступінь бакалавра і магістра. Своє навчання згодом продовжив у Лондонській школі економіки, де здобув ступінь доктора філософії у 1966 році. Займався викладацькою діяльністю в університетах Індії та Великої Британії. У 1988 році Бхікху Парекх став членом Королівського товариства мистецтв, і в 1999 р. – Академії наукових товариств з соціальних наук. У 2000 році був призначений довічним пером як барон Парекх, а у 2003 році став членом Британської академії. Громадська діяльність Бхікху Парекха, як і його теоретичні дослідження, була пов'язана з вирішенням питань мультикультуралізму. Вчений входив до складу комісії з расової рівності та мультикультуралізму, а з 1998 по 2000 роки очолював комісію з питань майбутнього багатонаціональної Великої Британії, доповідь якої під назвою «Майбутнє багатонаціональної Британії» (часто згадується як "Доповідь Парекха") стала основою для більшої частини дебатів по мультикультуралізму у Великій Британії на початку 21-го століття [5].

Отже, ця особлива ситуація знаходження на кордоні культур визначила характер багатьох положень концепцій діалогічного мультикультуралізму Сейли Бенхабіб та Бхікху Парекха. Розглянемо їх детальніше.

Концепція діалогічного мультикультуралізму Сейли Бенхабіб.

З позицій дослідниці, сучасна ситуація в світі характеризується двома протилежними тенденціями. З одного боку, людство вступило в нову стадію розвитку, яка визначається зростаючою інтенсивністю, об'ємом і наслідками процесів, що відбуваються у різних сферах суспільного життя, - стадію глобалізації. З іншого - цілком очевидним є прагнення різних культурних спільнот до меншої однорідності та більшого розмаїття, до ослаблення інтеграції у глобальні процеси, до більшої локальної та регіональної автономії.

Одним із проявів даних суперечливих тенденцій є ідеологія мультикультуралізму, що у повній мірі, на думку Сейли Бенхабіб, реалізована у США. Проте, мультикультуралізм у цій країні заснований на ідеї неспівмірності, неперекладності культур, відсутності між ними будь-якої єдності, на абсолютизації культурних відмінностей, і, за визначенням вченої, є радикальним, або мозаїчним, що є помилковим як в емпіричному, так і у нормативному плані. "Міжкультурну справедливість у відносинах між групами людей слід захищати в ім'я [самої] справедливості і свободи, а не заради абстрактного збереження культур, - пише Сейла Бенхабіб. - Під радикальним або мозаїчним мультикультуралізмом я розумію точку зору, згідно якої групи людей і культури являють собою чітко розділені та ідентифіковані спільноти, які співіснують одна з одною подібно до елементів мозаїки, зберігаючи жорсткі межі" [1, с. 47].

На відміну від мозаїчного мультикультуралізму, на думку вченої, існує інший шлях розвитку культур, а саме досягнення ними певної «зрілості», коли основними принципом взаємодії стає взаємозбагачуючий діалог, що пропонує альтернативу так званим домаганням культур. Отже, на противагу мозаїчній моделі Сейла Бенхабіб пропонує концепцію діалогічного мультикультуралізму, в основі якої покладена ідея комплексного культурного діалогу, що базується "не на візуальній, а звуковій метафорі". Адже, виходячи з позицій соціологічного конструктивізму, людські культури вчена розглядає як "постійне створення, зміну та обговорення уявних кордонів між "ми" та "вони", "нами" та "іншими", де "інший" завжди всередині нас, він один з нас. "Ми стаємо самі собою тільки тому, що відрізняємо себе від реального, а почасти - уявного "іншого". Боротьба за визнання, яку ведуть між собою індивіди та групи, насправді являє собою спроби відкинути статус "іншого" настільки, наскільки він пов'язаний з неповагою, придушенням та нерівністю" [1, с. 47]. Проте, індивіди та групи змагаються за повагу до себе, усвідомлення

самоцінності, свободи та рівності, прагнуть в той же час зберегти відчуття своєї самотності. І дуже важко погодитися з існуванням "іншого", який відрізняється від нас, одночасно визнаючи його людську рівність та гідність. Тому, на переконання Сейли Бенхабіб, задача досягнення демократичної рівності полягає у створенні неупереджених інститутів у публічній сфері та громадянському суспільстві, де подібна боротьба за визнання культурних відмінностей і захисту культурних наративів могли б відбуватися без будь-якого домінування.

Звертаючись до поняття "культура" як складової мультикультуралізму, дослідниця насамперед вказує на об'єктивну суперечливість цього явища, повне подолання якого навряд чи можливо. "Культури, - пише вона, - являють собою сукупність елементів людської діяльності з осмислення та репрезентації, організації та інтерпретації дійсності, які розколюється на частини конфліктуючими між собою нарративами" [1, с. 22]. Цей концепт спирається на визнання значимості самого актора - діючої особи, яка, по-перше, самостійно обирає культурну приналежність ("якщо індивідуальна воля не є достатньо авторитетною основою для ідентифікації, то хто ж тоді має владу приписувати особистості певний образ і які теоретичні підстави подібної влади?", - питає дослідниця) [1, с. 88]; і, по-друге, навіть обравши її, не ототожнює свою індивідуальну свідомість зі стандартизованими формами прояву групової ідентичності [1, с. 164]. Таким чином, будь-яка культура формує певну систему маркерів, які дозволяють їй носію як ідентифікувати себе з тією чи іншою спільнотою, так і знайти своє місце у глобальному світі.

Така характеристика цілком відображає головну задачу культур: формування системи орієнтирів, яка дозволила б людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з тією чи іншою соціальною спільністю. Адже визначаючи власне місце у світі, люди концептуально осмислюють і цей світ, і самих себе, створюючи системи уявлень, подібних за структурою та способами побудови, обґрунтовують їх спроможність. Тому культури мають моральні, етичні та оціночні складові й неконфліктні за своєю природою: "У міру накопичення наших знань про інші культури і про нас самих, - стверджує вчена, - росте і наше відчуття відносності ... Чим більше ми розуміємо, тим більше здатні пробачити, і тому у вивченні людської культури і суспільства діє принцип: все зрозуміти - значить все пробачити" [1, с. 40].

Разом з тим вироблення й засвоєння культурних парадигм вимагають самоідентифікації. У силу лише того факту, що

"оскільки люди живуть у світі, де всьому прийнято давати оцінку, .. культури формуються через протиставлення" [1, с. 8] і тому "завжди виступають знаком соціальної диференціації" [1, с. 1]. Більш того, "всі культури неминуче політичні" [1, с. 143] і це, на переконання Сейли Бенхабіб, є беззаперечним фактом. Відтак, незважаючи на те, що культури формуються в комплексному діалозі і взаємодії з іншими культурами, взаємне позиціонування культур відбувається в результаті їх протистояння одна одній. І зрозуміло, що досягнення культурами певної зрілості може, з одного боку, служити налагодженню між ними взаємозбагачуючого діалогу і взаємодії, з іншого - появи передумов конфлікту між людьми, які є прихильниками таких культур.

На яких же підставах вибудовується концепція діалогічного мультикультуралізму? Професор Сейла Бенхабіб вважає, що наполягати на споконвічній рівності культур (як, втім, і на їх нерівності) невірно, як невірно наполягати, наприклад, на винуватості чи невинуватості тієї чи іншої людини в якомусь злочині, не ознайомившись з обставинами справи. Тому вона пропонує будувати сучасну соціальну доктрину, ґрунтуючись на визнанні не рівності культур, а лише на "презумпції їх рівності" [1, с. 68]. Оцінюючи найближчі перспективи розвитку Заходу, Сейла Бенхабіб вважає неможливим прогнозувати з певною долею вірогідності баланс чи дисбаланс різних субкультур доти, доки не буде розроблена та реалізована у соціальній практиці означена вище концепція. Саме на її основі дослідниця бачить можливість розвитку толерантного сприйняття інших культур, безперешкодної комунікації носіїв різних ідентичностей, розширення поля для діалогу субкультурних спільностей. З цієї точки зору бажаною і доцільною є вільна конкуренція різних культурних традицій, вільне спілкування, розширення можливостей для знайомства з елементами будь-якої культури і добровільного їх засвоєння. У суспільстві, де домінують демократичні принципи, а норми закону в однаковій мірі застосовні до всіх і кожного, немає необхідності у спеціальному роз'ясненні змісту культур та їх насильницькому вбудовуванні у тканину соціального організму; ті чи інші культури приживаються тут через звикання до них [1, с. 164-165].

Різні культурні традиції повинні мати можливість доводити свою перевагу або рівність по відношенню до інших, але не заперечуючи універсального характеру головного імперативу демократичного ліберального суспільства - дотримання прав людини «Якщо ми вважаємо, -

пише Сейла Бенхабіб, - що права людини складають моральні підстава для демократії, то потрібно бути готовими відстоювати їх дієвість, спираючись на аргументи, які ми вважаємо виправданими з загальнолюдських позицій» [1, с. 172]. До того ж, той факт, що «нормативна модель [іноді] не відповідає реальності, не дає підстав відкинути [цю] модель, оскільки потреба у нормативності якраз і викликана тим, що люди оцінюють дійсність, в якій живуть, у світлі принципів і обіцянок, переважаючих дану реальність» [1, с. 161]. Суперечка ж про переваги тієї чи іншої культурної традиції вирішується тільки у міжособистісному спілкуванні прихильників цих традицій, у діалозі саме індивідів, а не "уповноважених представників" інституціоналізованих спільнот

Оптимальним середовищем для цього міжкультурного діалогу є ліберальні демократії західного зразка, так як саме у цих суспільствах культури набувають презумпції рівності та мають можливість розвиватися у взаємній конкуренції. Західний світ не являє собою якоїсь «понадкультури», а слугує «інкубатором» нових культурних традицій, які не здатні розвиватися там, де панують незаперечні уявлення про домінуючу та підпорядковані культурні традиції. Потрапляючи на Захід, представники інших культур мають можливість вільно перейняти його культурні принципи, зберегти власні або ж засвоїти деякі з поширених на його новій батьківщині [1, с. 52-53]; при цьому, за переконанням американської вченої, вони повинні погодитися з нормами, які існують у ліберальному суспільстві - хоча б тому, що ніде більше не знайдуть таких можливостей для самовираження, як тут, і тому, що ці можливості визначаються саме нормативними засадами західних суспільств. У контексті наведених тверджень відомий американський соціолог іммігрантського походження Дайнеш Д'Суза звертає увагу на те, що "прихильники мультикультуралізму принципово нездатні пояснити чому, коли усі культури вважаються рівними, натомпи людей [спрямовуються до країн Заходу, а] не зносить прикордонні шлагбауми на шляху до Куби, Іраку чи Сомалі". Наведена Сейлою Бенхабіб аргументація переконливо пов'язує відповідь на це питання не тільки з простою відмінністю у рівнях добробуту відповідних країн, а й з прийнятими у ліберальних західних суспільствах стандартами захисту основних прав і свобод людини [6, с. 139].

В основу формування діалогічного мультикультуралізму покладена концепція дорадчої демократії. Визначаючи демократію як "модель організації колективного та публічного застосування влади в основних інститутах

суспільства на основі принципу, що рішення, від яких залежить спільне благополуччя, є результатом процедури вільного та розумного обговорення між морально та політично рівними людьми" [7, р. 68], Сейла Бенхабіб дорадчу модель демократії характеризує як таку, що передбачає вироблення публічних рішень, заснованих на спілкуванні і діалозі, які в рівній мірі враховують інтереси усіх сторін.

В умовах дорадчої демократії, у тій мірі, в якій вони відрізняються від умов політичного лібералізму, офіційна, публічна сфера представницьких інститутів, яка включає в себе законодавчу, виконавчу владу і публічну бюрократію, суд і політичні партії, не є єдиним майданчиком, де відбувається політична боротьба, формуються точки зору і політична воля. Дорадча демократія зосереджена також на громадських рухах, цивільних, культурних, релігійних, художніх і політичних асоціаціях з неофіційної публічної сфери. Публічну сферу становлять анонімні і взаємопов'язані обговорення і змагання, що виникають з дій цих різних груп. Саме в даній сфері мають місце мультикультурні конфлікти і відповідна політика. Заявляючи, що мультикультурні групи повинні з повагою ставитися до певних нормативних обмежень - таких як норми егалітарної взаємності (що виключає досягнення окремих переваг за рахунок інших груп), добровільного самозарахування (що робить усвідомлену волю людини єдиною умовою його входження в ту чи іншу групу), свободи виходу і асоціації (що дозволяє індивіду змінювати свої приватні ідентичності в залежності від еволюції його поглядів або зовнішніх обставин), Сейла Бенхабіб в той же час згодна з тим, що деякі форми правового і політичного плюралізму, включаючи різноманітні судові системи і регіональні парламенти, можуть бути сумісні з дорадчим демократичним універсалізмом. Висновок, до якого приходять дослідники, полягає у наступному застереженні: пристосування до мультикультурності без активного залучення громадян у вільну публічну сферу не через інститути громадянського суспільства здатне привести до своєї рідної «холодній війні»: можуть мати місце мир, але не примирення; компроміс, але не взаєморозуміння.

Отже, у концепції дорадчої демократії Сейла Бенхабіб намагається поєднати вимоги демократії та необхідність врахування культурних, етнічних чи релігійних особливостей людей, які представляють різні групи і спільноти. "Основоположним для дорадчої демократії, - пише дослідник, - є принцип, згідно якого голос кожного, кого стосується норма, закон чи політичний курс, повинен бути включений до

демократичного обговорення, що веде до їх прийняття" [1, с. 177].

Запропонована Сейлою Бенхабіб модель дорадчої демократії є двоохрівною. У ній визнаються правове регулювання та втручання держави прямими та опосередкованими методами у мультикультурні спори. У той же час нормативний діалог та опротестування у рамках цивільної публічної сфери розглядаються у дорадчій демократії як суттєвий елемент мультикультурного демократичного устрою держави. Тут не стверджується, що моральний і політичний діалог обов'язково приведуть до консенсусу відносно норм. Проте передбачається, що навіть якщо не буде досягнутий консенсус і для зміни кордонів співіснування культур державі доведеться застосувати закон суспільства у публічній сфері яких відбувається мультикультурний діалог, сформулюють громадянську точку зору і громадянський підхід з позицій "розширеної ментальності". процес "публічного висунання переконливих аргументів" не тільки не визначає легітимність створених таким чином норм; ці норми будуть посилювати достоїнства демократичної громадянськості, культивуючи навички до публічного обговорення та обміну думками [1, с. 39].

Там, де правові норми йдуть попереду суспільної свідомості та піднімають цю свідомість до конституційного рівня, реалізація політики мультикультуралізму керується правом; проте право може відставати від суспільної свідомості, тоді його розвиток варто стимулювати. Для забезпечення життєздатності ліберальної мультикультурної демократії не можна за допомогою правових маневрів душити культурно-політичні конфлікти та навчання через ці конфлікти. Не тільки судді та законодавці, а й самі громадяни демократичних держав повинні навчитися "мистецтву розподілу" шляхом перевірки меж свого перехресного консенсусу [1, с. 51].

Концепція діалогічного мультикультуралізму Бхікху Парекха.

Центральними положеннями мультикультуралізму Бхікху Парекха є наступні три ідеї.

Суть першої виражається у твердженні "люди є включеними в культуру" [8, с. 80]. Вчений вважає, що уявлення про людську природу, з якого витікають концепції прав людини і базових цінностей, необхідно розглядати в контексті конкретної культури. Отже, людина є включеною в культуру. Тобто усі люди живуть в культурно структурованому світі і є носіями певної культурної ідентичності, а, отже, детерміновані культурою. Це не означає, що вони не здатні до

критичного сприйняття практик своєї культури, або не розуміють інші культури. Проте все ж таки вони глибоко сформовані власною культурою і можуть подолати не усі її впливи.

Друга ідея полягає у тому, що "різні культури являють собою різні системи значення і розуміння гарного життя». Тобто кожна культура є внутрішньо обмеженою і, відповідно, «реалізує обмежену область людських здібностей та емоцій і охоплює тільки частину тотальності людського існування» [8, с. 81], отже, потребує взаємодії з іншими культурами заради набуття більшого людського досвіду. Багатство культур та взаємодія між ними є умовою подальшого їх розквіту. Бхікху Парекх навіть говорить про те, що культури підштовхують одна одну у власній еволюції, адже погляд на себе є відображенням погляду на іншого й навпаки. Тому на відміну від своїх опонентів дослідник називає свій мультикультуралізм не статичним, а динамічним, інтерактивним, що не замикає культури в гетто [9, с. 57].

Те, що різні культури наповнені різним змістом ще не означає, що їх не можна порівнювати чи оцінювати те, що вони заслуговують на рівну повагу, це, на думку британського дослідника, означає насамперед, що немає нікчемних культур, що кожна культура заслуговує хоч на якусь повагу хоча б за те, що вона має певне значення для своїх членів, що жодна культура не є досконалою і не має права нав'язувати себе іншим [8, с. 81]. Тим самим Бхікху Парекх постає проти асиміляційної політики держави.

І, нарешті, третя ідея представлена твердженням про те, що "усі, крім самих примітивних, культури є внутрішньо плюральними і являють собою постійну розмову між різними традиціями та напрямками думок" [8, с. 82]. Отже, культура, в уявленні Бхікху Парекха, діалогічна за своєю суттю як всередині, так і ззовні, і тому потребує для свого розвитку відкритості та взаємодії з іншими культурами. На думку вченого, "ставлення культури до себе формує і, у свою чергу, формується її ставленням до інших, й їх внутрішні та зовнішні плюральності посилюють одна одну. Культура не може оцінити цінності інших доти, доки не оцінить плюральності всередині себе, зворотнє є також істинним.

Оскільки закрита культура визначає свою ідентичність з точки зору її відмінностей від інших культур та охороняє її від їх впливу, вона відчуває загрозу, що від них виходить, й ухиляється від контактів з ними. Культура не може змиритися зі своїми відмінностями з ними доти, доки не змиритися зі своїми внутрішніми відмінностями. Діалог між культурами вимагає, щоб кожна з них

відкрилась би впливу інших, й бажала би у них вчитися..." [8, с. 81-82]. У наведеній цитаті висловлена центральна ідея мультикультуралізму Бхікху Парекха - рівноправний діалог культур як основа сучасного суспільства (зокрема, британського, в якому перебуває сам вчений) та діалогічність як загальний принцип співіснування відмінностей у сучасному світі (світі культурного багатоманіття) [10, с. 193].

У поєднанні усіх вищезазначених положень полягає мультикультурна перспектива.

Які ж можливі наслідки такої перспективи?

Насамперед, відмова від визнання за певною морально-політичною концепцією чи доктриною (чи то лібералізмом, чи то консерватизмом, чи то соціалізмом, чи то націоналізмом) загальновизначеного статусу (окрім базових демократичних цінностей). "У мультикультурній перспективі, - пише Бхікху Парекх, - гарне суспільство не зв'язує себе особливою політичною доктриною чи розумінням гарного життя, питаючи, до якого ступеня різноманітності толерантно ставитись у межах, нею визначених, як тому, що така доктрина може не бути прийнятною для деяких з її спільнот, так і тому, що вона створює перепони для його майбутнього розвитку. Замість цього воно починає з прийняття реальності і бажаності культурного різноманіття, відповідно структуруючи своє політичне життя. Воно діалогічно конститується, і його постійне піклування полягає у тому, щоб сприяти продовженню діалогу і дбати про клімат, в якому він може ефективно реалізовуватися..." [8, с. 85-86]. Як приклад, тут постають західні суспільства, відносна соціальна стабільність і культурне багатство більшості з яких як раз пояснюється тим фактом, що вони не базуються на жодній політичній доктрині чи світогляді. Вони не залишилися би відкритими та здатними до самовідтворення, якби в них панувала одна доктрина.

Мультикультурне суспільство цінує різноманіття та заохочує творчий діалог між різними культурами. Воно не тільки поважає права своїх членів на їх культуру, збільшує діапазон їх вибору, але й культивує їх право на самокритику, самовизначення й сприяє їх розвитку. Якщо ж деякі групи мають бажання прожити автономне життя, уникнути взаємодії з іншими, таке суспільство повинно поважати їх вибір доти, доти вони не дійдуть консенсусу [3].

Таким чином, мультикультуралізм, за Бхікху Парекхом, створює умови для діалогу, є інтерактивною та динамічною системою, яка дозволяє культурам взаємно збагачуватися. У той же час інституційне підкріплення простору

мультикультуралізму ми знаходимо у свободі слова, рівних правах, підзвітності влади, наявності публічного простору для діалогу. Діалогічно конституйоване мультикультурне суспільство володіє сильним поняттям загального блага, що полягає у повазі до громадянської влади, яка базується на консенсусі та основних правах, збереженні справедливості, інституційних та моральних умов деліберативної демократії, життєвої та плюральної культури [10, с. 37]. І це суспільство формує не "статичний, геттоподібний, а інтерактивний і динамічний мультикультуралізм" [8, с. 87]. Таким мультикультурним суспільством Бхікху Парекх назває Велику Британію, зокрема у її взаєминах з мусульманами.

Отже, як бачимо, ідентичністю мультикультурного суспільства є суто політична ідентичність, основою якої є ні етнос чи культура, а насамперед прихильність до загальних політичних принципів спільноти. До речі, під прихильністю Бхікху Парекх розуміє не існування спільних для усіх змістовних цілей, оскільки члени спільноти можуть бути не згодні з ними, не спільне розуміння історії, яку можна читати по-різному, ні особливу економічну чи соціальну систему, відносно яких можна мати різні уявлення, а насамперед прихильність до продовження існування та благополуччя суспільства та таке піклування про нього, яке не шкодить його інтересам та не підриває його цілісності. Залежно від ступеня інтенсивності існують такі форми прихильності, які спокійне піклування про благополуччя, глибока прив'язаність, почуття близькості і навіть інтенсивна любов [8, с. 88-89].

Проте громадяни не можуть бути прихильні до своєї політичної спільноті доти, доки вона не буде прихильна до них і не прийме їх як таких, що їй належать, тобто таких, які відчувають себе бажаними у цій спільноті. Як зазначає Бхікху Парекх, "деякі індивіди можуть мати рівний з іншими статус, але при цьому відчувати, що ні вони не належать цьому суспільству, ні воно не належить їм. Це відчуття повного громадянства та одночасно аутсайдерства...може бути глибоким та реальним, зашкоджуючи якості їх громадянства та їх прихильності політичній спільноті" [8, с. 89]. І тоді індивіди, які можуть вільно брати участь у колективному житті, проте дуже часто відходять в сторону або зариваються у гетто з-за страху бути відторгненим чи з-за глибокого відчуття відчуження.

Висновки. Узагальнюючи вищенаведене, можна сказати, що свої мультикультурні концепції Сейла Бенхабіб і Бхікху Парекх пропонують розглядати як новий проект співжиття усіх

культурних груп, що базується на концепції діалогічного мультикультуралізму. Основна ідея концепцій полягає у тому, що заради подальшого виживання та розвитку в умовах глобальної цивілізації людство обов'язково повинно застосувати ведення культурних діалогів як у політичній, так й у публічній цивільній сферах, де головним акторами постають, з одного боку, соціальна чи культурна група, а з іншого, людина, особистість. "Ми повинні рухатися шляхом міжкультурного діалогу і взаємного притирання культур. Альтернатива цьому - політика смерті, що, у свою чергу, означає смерть політики"[1, с. 48].

Отже, так чи інакше, майбутнє глобального суспільства неможливо без співіснування різних культур, і, незважаючи на велику критику на його адресу, мультикультуралізм залишається основним принципом нового суспільства, що розвивається в процесі глобалізації. Безсумнівно, західний мультикультуралізм не міг не вплинути на розвиток української гуманітарної думки. Проблеми мультикультуралізму в Україні пов'язані з процесом побудови громадянського суспільства, яке, не може існувати без толерантного ставлення один до одного окремих індивідів і різних груп, поваги до прав меншин. Сучасне мультикультурне суспільство являє собою конгломерат різних груп, які приречені на співіснування. Завдання, які стоять перед суспільством, вимагають глибокого теоретичного осмислення і, як наслідок, появи нових соціологічних концепцій, які дозволили б обґрунтовувати та прогнозувати майбутнє суспільного розвитку в рамках сучасних мультикультурних реалій.

Література

1. Бенхабіб Сейла. Притязання культури: Равенство и разнообразие в глобальную эру / Сейла Бенхабіб / Пер. с англ.; под ред. В.И. Иноземцева. М. : Логос, 2003. - 350 с.
2. Parekh V. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory / V. Parekh. - London : MacMillan, 2000 – 344 p.;
3. Parekh V. What is multiculturalism? [Electronic resource] / V. Parekh // Access mode : http://www.india_seminar.com/1999/484/484%20parekh.htm.
4. Сейла Бенхабіб: Биография [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.people.su/13108>.
5. Honorary Graduates: Orations and responses – Lord Parekh of Kingston upon Hull [Electronic resource] // University of Essex. - 2003. - July 9. - Access mode :

http://www.essex.ac.uk/honorary_graduates/or/2003/bhikhu-parekh-oration.aspx.

6. Иноземцев В. Л. Рецензия на книгу С. Бенхабиб "Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру" / В. Л. Иноземцев // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. - 2005. - № 4(76). - октябрь-декабрь. - С. 131-145.
7. Benhabib S. Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy // Democracy and Difference // ed. by S. Benhabib. - Princeton, 1996. - P. 67-94.
8. Парекх Б. Переосмысливая мультикультурализм: культурное разнообразие и политическая теория (фрагмент) // Хомяков М. Б. (авт. сост.). Хрестоматия по дисциплине «Современная политическая философия: либерализм, коммунитаризм, мультикультурализм». Екатеринбург, 2007. - С. 80–92.
9. Глинчикова А. Г. Демократическая модернизация и национальная культура / А.Г. Глинчикова // Полис. – 2010. - № 6. – С. 54-67.
10. Канарш Г. Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г. Ю. Канарш. - М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2011. — 236 с.

УДК 316.485.26:364-322 (477)

Козачук М. Б.

аспірант кафедри соціології факультету соціології
Чорноморського державного університету імені
П. Могили (Україна).

ПРОТОВОЛОНТЕРСТВО ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ ЛЮДСТВА

У статті проаналізовано протovolонтерство як особливий період в житті людства. Волонтерство має глибоке коріння та досить широке та розгалужене пояснення. Адже воно стало невід'ємною частиною життя людства в його давній та середньовічній історії. В статті схарактеризовано поняття «протovolонтерство» та проаналізовано види протovolонтерства.

Ключові слова: протovolонтерство, волонтерський рух, українці, війна, соціальні зміни.

В статтє проанализировано протovolонтерство как особый период в жизни человечества. Волонтерство имеет глубокие корни и весьма широкое и разветвленное объяснение. Ведь оно стало неотъемлемой частью жизни человечества в его древней и средневековой истории. В статтє охарактеризовано понятие «протovolонтерство» и проанализированы виды протovolонтерства.

Ключевые слова: протovolонтерство, волонтерское движение, украинцы, война, социальные изменения.

The article analyzes protovolonterstvo as a special period in the social life of mankind. Volunteering has deep roots and very wide and extensive explanation of the concept. After all, it has become an integral part of the social life of mankind in its ancient and medieval history. In this paper the concept of "protovolonterstvo" is described and the types of protovolonterstva are analyzed/

Keywords: protovolonterstvo, volunteering, Ukrainian, war, social change.

Українці – народ давній та волелюбний, протягом всієї історії ведуть боротьбу за незалежність та за збереження власних традицій, культури, побуту та мови. Це сприяло великій кількості війн, які відбувались на території сучасної України, що в даному випадку демонструвало консолідацію місцевого населення виходячи з двох причин: безпеки і збереження національної самосвідомості. Ці фактори ставали основною рушійною силою у випадках, коли доводилось «ділитись своїм» і допомагати визволителям усім, що було вдома, збільшуючи впевненість воїнів у собі та усвідомлення, що вони роблять правильні речі. В даному випадку це стало рушійною силою зародження волонтерського руху на українських землях.

Ціль даної статті - схарактеризувати поняття протovolонтерства як важливого етапу у соціальному житті людства, який існував до появи волонтерського руху в сучасному його розумінні.

Науковою розробкою в дослідженні проблематики добровільної діяльності лежать ідеї альтруїзму (І. Кант, Г. Гегель, О. Конт, П. Сорокін, Д. Майерс), лібералізму (Дж. Бентам, Г. Спенсер, Ф. Хайек), марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін), християнських релігійних цінностей (А. Сміт, М. Вебер, А. де Токвіль). На сучасному етапі проблематика добровільної діяльності досліджується в межах трьох підходів: соціального (Р. Корньюел, Ф. Хайек), економічного (Л. Саламон) і трудового (К. Бідерман, Л. Кудринська).

Зокрема, проблематикою волонтерського руху в соціологічному контексті займалися такі відомі науковці як Дж. Девіс Сміт, М. Харріс, К. Рочестер, Р. Хедлі, С.Елліс, К.Кемпбел та ін.. Крім того, волонтерство як соціальний феномен вивчали такі вітчизняні науковці як Р.Вайнола, А.Капська, Н.Комарова, О.Безпалько, О.Карпенко, І.Зверева, Г.Лактіонова. Однак, зазначені дослідження ґрунтуються переважно на узагальненнях досвіду практичної реалізації волонтерських проєктів у галузі соціальної роботи з їх детальним, часто поетапним, описом. Тому оцінюючи рівень розробленості проблематики щодо волонтерської діяльності і волонтерського руху в Україні, варто вказати на відсутність комплексних соціологічних досліджень у даній галузі.

Говорячи про дослідження протovolонтерства, варто зазначити, що воно зародилось ще на початку розвитку людства, але дане визначення в наукових словниках відсутнє. Тому автор дає власне визначення цього поняття, розкриваючи його сутність та важливість при

подальшому дослідженні феномену волонтерства загалом. Зокрема, протоволонтерство – це початковий етап інтерпретації ідей альтруїзму в стародавній та середньовічний період розвитку людства, який передував зародженню волонтерського руху в сучасному його розумінні.

Починаючи з розгляду альтруїстичних ідей щодо добровільності, є цікава думка Петра Олексійовича Кропоткіна, щодо поклику ділитись власністю з іншими. Він пояснив це, на прикладі поведінки між двома шимпанзе. Ось як він писав: «Два шимпанзе помещены в соседние клетки, – пишет Кропоткин, – причем у одного есть пища, а у второго – нет. Обездоленный шимпанзе начинает попрошайничать, и его собрат неохотно передает ему из своего рациона. В определенном смысле именно то, что он делает это неохотно, придает особую важность поступку: ясно, что второму шимпанзе нравится пища и он с большим удовольствием оставил бы ее себе всю. Отсюда, соответственно, следует, что этот позыв поделиться действительно может иметь более глубокие корни» [1, с. 68].

З такої інтерпретації альтруїзму П. Кропоткіна, ми просто зобов'язані повернутись до первісного суспільства і показати, яким чином можна інтерпретувати сучасне розуміння волонтерства через призму природного походження людства.

В першу чергу варто згадати про первіснообщинний лад, з якого розпочалось зародження людства. Аналізуючи висновки істориків про життя в первісному суспільстві, можна натрапити на зародження першого виду економічних відносин в житті людства, які називають «Престижна економіка» [2, с. 28] або «Економіка дару» [3, с. 6]. Основна сутність такого виду до-ринкової економіки полягала в тому, що цінні товари та послуги регулярно передаються без будь-яких конкретних домовленостей про негайну або майбутню нагороду [3, с. 8].

Виникнення престижної економіки мало своїм наслідком появу складної системи майнових відносин між членами різних громад. Якщо спочатку ці економічні зв'язки зводилися до дарообміну, то згодом виникли відносини позики, товарообміну та ін. Надлишковий продукт циркулював не тільки між членами різних громад, а й між людьми, що належать до однієї громади. Якщо перші з самого початку обмінювалися надлишковим продуктом, то другі спочатку ділилися ним. Незабаром, цей поділ придбав форму дачі допомоги, яка надавалася не постійно, а лише в разі потреби тій чи іншій общині. Ця форма допомоги, як і поділ не припускала еквівалентного відшкодування, так як була

добровільною допомогою однієї общини іншій [4, с. 51].

Таку поведінку можна назвати прототипом волонтерської діяльності, адже кожна дія, яка зроблена добровільно та безоплатно, вже є показником волонтерства. Тому в даному випадку можна стверджувати про те, що добровільність розпочала своє існування не через військові дії (добровольцями вперше називали військових, які приймали участь у військових діях безкорисно), а через зародження економічних відносин.

Наприклад, на думку відомого письменника Льюїса Хайда, «істинний» (безкорисливий) дар створює моральний зв'язок, що виходить за межі будь-якої товарної угоди. «Угода з серцем» знаходяться поза рамками закону і коли такі угоди підіймаються до узаконених правовідносин, коло дарування значно звужується [5, с. 89]. Зазначається, що дарування має не так економічне значення, як соціальне, як таке, що об'єднує спільноти морально та підтримує матеріально тих, хто цього потребує.

Петро Кропоткін бачив в племенах мисливців-збирачів парадигму «взаємної допомоги». Кропоткін стверджував, що взаємна вигода є сильнішим стимулом, ніж взаємні чвари, що веде до підвищення особистої продуктивності та, в кінцевому рахунку, це більш ефективно для колективу в довгостроковій перспективі. В основі економіки дарування робиться наголос на концепцію збільшення індивідуальних людських можливостей і його засобів виробництва, які потім (теоретично) підвищують здатність суспільства відповідати взаємністю [6, с. 10].

А ось, наприклад, соціолог Марсель Мос стверджує, що дар завжди тягне за собою зобов'язання і ніколи не є «добровільним». За словами Моса, якою б привабливою здавалася економіка дарування, люди не завжди хочуть бути заплутані в павутині зобов'язань. «Дар, за який ще не сплачено, принижує людину, яка приймає його» [7, с.141]. Хоча тут же він не відхрещується від того, що в даному випадку добровільний дар створює «чуттєвий зв'язок» на відміну від звичайного товарообміну, що підтверджує соціальність даного феномену.

Економіст Дюран Бел стверджує, що обмін в економіці дарування відрізняється від простого товарного обміну тим, що він головним чином використовується для побудови соціальних відносин. Подарунки між людьми або між групами допомагають будувати відносини, що дозволяє людям працювати разом. Щедрість подарунка підвищує престиж людини і його соціальний статус. Відмінності в соціальному ранзі визначаються не доступом до товарів, а «здатністю давати іншим; бажання накопичувати

розглядається як ознака слабкості» [8, с. 161]. В даному випадку розглядається один з видів волонтерської діяльності – благодійність. Цей вид волонтерства завжди призводить до підвищення соціальної значущості благодійника, який безоплатно віддає те, чим він володіє особисто на благо інших, які більше потребують.

Після цього роль волонтерства в економічному житті людства не згадується аж до буржуазної революції (друга половина. XVII ст.). Натомість з'являються згадки про волонтерів в контексті війни. Зокрема, німецький етнолог та соціолог Юліус Ліпс, в своїй відомій книжці «Происхождение вещей», досліджуючи танцювальні обряди в Стародавньому Єгипті, вживає термін «волонтер» в контексті добровольців, яких запрошували до Єгипетського війська. Так, у чоловічих танцях (в основному мисливських та військових) відпрацьовувалася вправність рухів і синхронність їх виконання. При цьому в них виховувалося почуття солідарності, розвивалася витривалість і терплячість до болю. Військовий танець слугував також запрошенням волонтерів до участі в походах, а під час бойових дій виконувався перед ворогом з метою його залякування або роздратування, – щоби викликати його на бій, а також для того, щоби підняти бойовий дух свого війська [9, с. 277].

Доброчинність з давнини притаманна українському народу. В Україні з давнини існувала праця на користь суспільства, її витоки та поширення нерозривно пов'язані з походженням і самою суттю народу. Поширені у східних слов'ян безоплатні громадські роботи, що мали характер суспільної допомоги і називалися толокою, використовувались у сільському господарстві, на будівництві, подекуди практикуються й зараз. Зустрічається багато згадок про суспільно корисну працю в Київській Русі. Прикладом слугує діяльність князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Останній у своєму «Повчанні» радив не забувати про убогих, сиріт і про вдів. За литовсько-польської доби розпочинається новий етап доброчинності, що постав вже як необхідна умова формування національної держави. Православні братства не лише навчали дітей, допомагали бідним, сиротам і хворим, але й у власний кошт створювали школи, притулки, друкарні, шпиталі, реставрували церкви. Опікувалися громадськими справами князі Острозькі та Вишневецькі. Завжди допомагало скривдженому населенню українське козацтво. Поняття «волонтер» відоме з кінця XVIII ст. У 1792 р. за Великої французької революції розпустили королівську армію, але коли Франції знадобився захист від австрійського війська, до національної гвардії почали записувалися

добровольці. Саме їх називали волонтерами [10, с. 162].

Але подібні волонтери з'явилися ще на століття раніше і серед них були українські козаки. Коли у 1618 р. в Європі вибухнула війна між католицькими і протестантськими державами — так звана Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. — у її вир було втягнуто практично всі європейські народи, і саме ця війна, по-суті, претендує на звання першої світової війни. Не минуло її смертоносне полум'я й українців. Перші спроби вербування українських козаків вчинили ще в 1620-ті рр. представники протестантського табору — спочатку трансільванський князь Бетлен Ґабор, згодом шведський король Густав II Адольф. Проте, більш легально діяли вербувальники імператора, оскільки між Імперією та Річчю Посполитою функціонувала таємна угода, що передбачала можливість вербування волонтерів на територіях союзних держав. Більше того, у перші роки війни Зигмунд III навіть відрядив до Словаччини на допомогу імператору 10-тисячний загін лісовчиків. Не бракувало волонтерів з України і у ворожому до імператора таборі. Після невдалої спроби вербування Війська Запорозького іменем шведського короля на початку 1630-х рр., у 1636 р. це зробити намагались всюдисущі агенти кардинала де Ришельє. А восени 1644 р. посол французького короля у Варшаві граф де Брежі звернув увагу наступника де Ришельє кардинала Джуліо Мазаріні, на можливість навербувати на королівську службу запорозьких козаків. Характеризуючи потенційних волонтерів на службі Людовіка XIII, посол вказував на те, що вони "дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо придатні до захисту фортець" [11].

Вже після цих трагічних подій у Європі розпочалась хвиля буржуазних революцій спочатку в Нідерландах, а після і в Англії, які спричинили значний економічний прогрес та відносно нього, розвиток практично всіх видів волонтерства (яке було присутнє в будь-якій сфері соціального життя суспільства) в сучасному його розумінні.

Висновки. Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити припущення про те, що волонтерство в первісному суспільстві спричинило виникнення перших економічних відносин в історії людства. А вони, в свою чергу, призвели до поглиблення суспільного значення волонтерства і показали, що навіть добровільна діяльність може бути безкорисною, а може відбуватись і з корисливих спонукань. Це яскраво описав Д. Бел та інші дослідники економіки дарування, які стверджують, що дари приносили

дарувальнику певний престиж та підвищення соціального статусу. До речі, російський філософ Юрій Семенов писав, що саме перетворення відносин між членами громади в оплатне з неминучістю тягли за собою становлення майнової, соціальної та класової нерівності [12, с. 42]. Тому можна вважати, що такі відносини були прототипом благодійності в первісному суспільстві. Згодом протоволонтерство набуло військового характеру, бо мало на меті залучення добровольців до участі у військових діях, які вступали до озброєних формувань з доброї волі за двох основних причин: забезпечення безпеки власній нації або з меркантильних спонукань (заключаючи грошовий контракт).

Література

1. Кропоткин П. А. Взаимная помощь как фактор эволюции. Сочинения. Т. 7 / П. А. Кропоткин; Пер. с англ. В. П. Батурина / Под ред. автора. – СПб. : Знание, 1907 г. – 351 с.
2. Семенов Ю. И. Введение во всемирную историю. Выпуск II. История первобытного общества. Учебное пособие / Ю. И. Семенов. – М. : МФТИ, 1998. – 192 с.
3. Cheal D. The Gift Economy / D. Cheal. – New York : Routledge, 1988. — P. 1–19.
4. Kranton R. Reciprocal Exchange: A Self-Sustaining System / R. Kranton // American Economic Review. – Vol. 86, №. 4. – 1996. — P. 830-851.
5. Hyde L. The Gift: Imagination and the Erotic Life of Property / L. Hyde. — Front Cover. Vintage Books, 1983. – 327 p.
6. Кропоткин П. Mutual aid. A Factor of Evolution / P. Кропоткин. – London: Freedom press, 1987. – 278 p.
7. Mauss M. The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies / M. Mauss. –London, 1954. – 368 p.
8. Bell D. Modes of exchange: Gift and commodity / D. Bell // Journal of Socio-Economics. – 1991. – Vol. 20, Issue 2. – P. 155-167.
9. Липе Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества / Ю. Липс; пер. с нем. В. М. Бахта; Ред. и пред. С. А. Токарева. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1954. – 485 с.
10. Матвеев С.Ф. Соціальні аспекти волонтерського руху: минуле та сьогодення / С. Ф., Матвеев, І. О. Когут // Вісник Запорозького національного університету. – 2010. - №1(3). – С. 161-165.
11. Україна: хронологія розвитку // Енциклопедичне видання у 6-ти томах: видавництво «Кріон» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/kozatsk-](http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/kozatsk-povstannya/ukra-nsk-kozaki-na-sluzhb-u-frantsuzkogo-korolya/)

[povstannya/ukra-nsk-kozaki-na-sluzhb-u-frantsuzkogo-korolya/](http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/kozatsk-povstannya/ukra-nsk-kozaki-na-sluzhb-u-frantsuzkogo-korolya/)

12. Семенов Ю. И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Ч. 1-3 / Ю. И. Семенов // Материалы к серии "Народы и культуры". Вып. XX. Экономическая этнология. Книга 1. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 1993. – 710 с.

УДК 338.24

Катаев С.Л.

доктор социологических наук, профессор
Классического частного университета
(г. Запорожье, Украина).

Хрусталеv Ф.С.

кандидат социологических наук, доцент
Классического частного университета
(г. Запорожье, Украина).

ПРОБЛЕМАТИКА КУРСА «МОНИТОРИНГ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ» ДЛЯ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА»

Обосновывается необходимость преподавания курса «Мониторинг социальных процессов» для студентов специальности «Социальная работа». Предлагается перечень вопросов для данного курса и дается обзор проблематики, которую следует учесть в процессе его преподавания.

Ключевые слова: социальная работа, социальный анализ, социальный мониторинг, социальные технологии, социальное управление.

Обґрунтовується необхідність викладання курсу «Моніторинг соціальних процесів» для студентів спеціальності «Соціальна робота». Пропонується перелік питань для даного курсу і дається огляд проблематики, яку слід врахувати в процесі його викладання.

Ключові слова: соціальна робота, соціальний аналіз, соціальний моніторинг, соціальні технології, соціальне управління.

The necessity of teaching the course "Monitoring of social processes" to the students of specialty "Social work" is the main goal of this issue. The list of questions for the course is proposed and an overview of issues that should be taken into account in the process of teaching is provided.

Keywords: social work, social analysis, social monitoring, social technologies, social management.

Для студентов специальности «Социальная работа» важно не только наличие опыта практической работы, но и приобретение навыков аналитической деятельности в сфере социальной политики. Это требует знания большого объема конкретных данных, результатов наблюдений социальной реальности, выработки способов решения социальных проблем. Поэтому учебный материал должен излагаться с учетом более широкого социального контекста. Практические работники не всегда учитывают и понимают значимость особенностей социальной работы как важной составной части социальной политики в регионе.

Цель статьи – раскрыть проблематику и значимость курса «Мониторинг социальных процессов» в подготовке социальных работников.

В последнее время издано ряд учебных пособий, в которых освещаются проблемы социальной работы на предприятии [1], энциклопедические справочники [2], обстоятельные исследования в области социальных технологий [3]. Эти учебники позволяют в более широком контексте рассматривать проблематику социальной работы.

Основными компонентами курса социальной работы должны быть социальный анализ и социальные технологии. Следует преодолеть в программе курса социальной работы превалирование теоретического материала. Следует по возможности сократить изложение таких вопросов как определение категорий, структуры науки, теории социальной работы и пр. Для человека с предметно-практическим мышлением такая теория не прибавит знаний, а делает их искусственными, пригодными лишь для сдачи экзамена.

Для преодоления указанного недостатка считаем необходимым введение в программу подготовки социальных работников курса «Мониторинг социальных процессов». В этом курсе будет содержаться материал с конкретными данными по Украине и городу, по социальным технологиям решения проблем безработицы, семейных конфликтов и т.п., что позволит расширить социальную информированность студента, будет способствовать развитию практических навыков. Знание социальных технологий, как стандартизированного набора приемов социального управления приближает студента к пониманию способов решения социальных проблем. Следует шире разъяснять необходимость участия социальных работников в решении различных социальных проблем в городе и на производстве. Имеет значение изучение

социальных технологий в кадровой политике, адаптации молодых работников на производстве и других проблем, требующих участия социальных работников на предприятиях.

Особо большое значение, на наш взгляд, имеет изложение в курсе «Мониторинг социальных процессов» вопросов социального анализа и социального мониторинга.

Социальный анализ - это совокупность исследовательских операций по выявлению причин и факторов социальных явлений, это изучение социальных аспектов различных видов человеческой деятельности, оценка социальных показателей развитости общества. Социальный анализ – это общее наименование для целого ряда аспектов изучения общества и включает в себя: демографический анализ, социологический анализ, региональный, экологический и т.п. Социальный анализ имеет ряд уровней и методов и включает в себя: методологический и теоретический анализ, статистический анализ, факторный, эмпирический. и др. Социальный анализ осуществляется с различными целями: для подготовки экспертных заключений по социальной политике в регионе, для характеристики показателей социального состояния региона; для социального прогнозирования, оценки состояния системы, социальной диагностики, выработки рекомендаций по социальному управлению, выявление степени и характера влияния социальных показателей на различные виды деятельности; подготовка управленческих решений в сфере социального управления; описания социального контекста финансовых, производственных и иных проектов. Социальный анализ позволяет получить конкретную информацию о состоянии социальной системы, что дает возможность принимать рациональные, взвешенные решения, с учетом приоритетов и степени значимости различных аспектов социального управления. В социальном анализе большую роль играет статистическое изучение социальных процессов.

Важную роль в социальном анализе имеет социальный мониторинг, т.е. периодические исследования, наблюдения за социальной системой по стандартной методике и стандартному набору показателей. Одной из проблем социального анализа является изучение социальной напряженности в обществе. Изучение социальных проблем города в контексте социального анализа особо актуально для специальности социальная работа с тем, чтобы расширить горизонт представления об этом виде деятельности.

Социальный мониторинг – это система периодического сбора, обобщения и анализа социальной информации.

Социальный мониторинг как информационная база социального управления необходим для принятия стратегических и тактических решений на различных уровнях управления. Социальное управление предполагает ориентацию на постоянный учет человеческих потребностей, поддержку постоянного контакта с потребителем, тесную связь с жизнью. Для реализации этих функций социального управления необходима развернутая, разносторонняя информация о социальных явлениях и процессах, важнейшую часть которой представляют данные социального мониторинга.

Социальный мониторинг решает задачи комплексного отображения всех аспектов деятельности людей. Экономические, политические, социальные и другие группы факторов общественного развития настолько тесно переплетены и взаимосвязаны, что игнорирование органами государственного управления хотя бы одной из них вносит заметный дисбаланс в развитие общества в целом.

Реализовать функции конкретной информационной помощи органам управления при разработке обоснованной линии экономических и социальных преобразований с учетом важнейших и актуальнейших социальных проблем может социальный мониторинг.

Объектами социального мониторинга выступают социальные процессы и явления, которые могут заметно воздействовать на характер экономического развития, политические ситуации, ход общественных преобразований, осуществляемых в стране. В качестве таких объектов могут выступать отношение людей к органам власти и управления, политическим, государственным деятелям, социальная дифференциация населения, межнациональные отношения, социальная мобильность и миграционные процессы, занятость, доходы, условия труда, деятельность отраслей социального обслуживания, криминогенная обстановка и др.

Сущность социального мониторинга состоит в комплексном использовании всего арсенала источников данных о социальных процессах и явлениях как естественно функционирующей информации — текущей статистики, отчетности, единовременных учетов, переписей, социально-демографических обследований и т.п., так и специально организованных исследований, опросов населения для реализации целей управления. Социологическим мониторингом непосредственно занимается Институт социологии АН Украины.

Основные принципы мониторинга как орудия социального управления заключаются в выполнении следующих основных требований:

- полнота, системность и достоверность социальной информации;
- оперативность получения сведений и их систематическая актуализация;
- сопоставимость получаемых данных путем использования единой методологии сбора и анализа информации;
- сочетание обобщающих и дифференцированных оценок и выводов [4].

Организация социального мониторинга предполагает решение ряда задач, связанных с созданием его предметной структуры, системы показателей и индикаторов, получаемых из естественно функционирующих баз данных (в основном из данных текущего статистического учета и отчетности) и путем проведения специальных обследований.

Мониторинг социальных процессов является информационной технологией, которая обеспечивает информацией о социальных изменениях. Учет и анализ этих изменений позволяет своевременно оценивать объем и направленность необходимых управленческих воздействий для предотвращения ухудшения социального положения населения. Важно предусмотреть в комплексе как можно более широкий спектр социальных проблем, которые отслеживаются с помощью мониторинга, чтобы в процессе социального планирования и прогнозирования не упустить те аспекты, которые могут вызвать социальное напряжение.

Существенной проблемой является низкая управленческая культура работников социальной сферы, которые не используют данные мониторинга и рекомендации ученых, разработанные на основе этих данных. Вот почему так важно при подготовке новой когорты работников социальной сферы, которые обучаются социальной работе в вузах, включать в программы обучения курс мониторинга и анализа социальных процессов.

При подготовке мониторинга следует системно предусмотреть учет показателей социальных процессов по различным аспектам социальной сферы.

Система показателей содержит восемь разделов [5]:

1. Социально-демографический (динамика численности населения, включая половозрастную характеристику, рождаемость, смертность, среднюю продолжительность жизни по различным половозрастным, профессиональным и региональным группам, численность семей, их состав, брачность,

разводимость, миграцию и характеристику мигрантов, пороговые значения социально-демографических показателей).

2. Социально-трудовой (характеристика трудовых ресурсов и их расстановки, потребностей общественного производства в рабочей силе, динамика занятости и характеристика безработицы населения, условия труда, оплата труда, пороговые значения безработицы, деградации трудового потенциала).

3. Уровня и качества жизни населения (динамика денежных, реальных, среднедушевых доходов, потребления товаров, денежных сбережений, соотношения платежеспособного спроса и предложений товаров и услуг, с учетом дифференциации по группам и типам семей, социальные пособия, пороговые значения уровня и качества жизни населения).

4. Жилищного обеспечения населения (характеристика жилищного фонда по типу, метражу, принадлежности, благоустройству, потребности улучшения условий проживания, пороговые значения жилищных условий).

5. Здоровья населения и здравоохранения (динамика заболеваемости и ее характеристика, причин смертности, инвалидности, характеристика медицинской инфраструктуры и кадрового обеспечения).

6. Народного образования, культуры, информационных услуг (динамика количества обучающихся, посещающих дошкольные и внешкольные учреждения, характеристика образовательной инфраструктуры и инфраструктуры культуры, кадрового потенциала, пороговые значения образовательных и культурных показателей).

7. Экологической и социальной безопасности (динамика показателей чистоты воды, воздуха, вредных выбросов, материальных затрат на обеспечение экологической безопасности, преступности, пороговые значения экологических показателей и показателей криминогенности).

8. Социально-психологического самочувствия населения (социальные удовлетворенность, ущербность, тревожность, напряженность, толерантность, конфликтность).

Кроме уже упомянутых вопросов о сущности мониторинга, его принципах, функциях, считаем необходимым в соответствующем курсе раскрыть следующие вопросы: обоснование системы показателей социального мониторинга, мониторинг демографических процессов, система показателей и мониторинг уровня жизни населения, статистическое изучение социальных процессов, показатели и анализ изменений в социальной структуре общества, мониторинг

социальной напряженности в обществе, социокультурные явления как предмет мониторинга, показатели и индикаторы уровня культурного развития общества, мониторинг деятельности средств массовой информации, социально-экономические процессы как предмет мониторинга, мониторинг занятости и безработицы в обществе, здравоохранение как объект социального мониторинга, показатели и мониторинг социального развития города, мониторинг уровня преступности, мониторинг социальной безопасности (производственный травматизм, пожары, безопасность на дорогах и пр.)

Интерес к данным мониторинга социальных процессов является частью культуры мышления социального работника. Формирование культуры мышления социального работника является важной задачей курса «Мониторинг социальных процессов». Это также важный компонент культуры муниципальных руководителей. Культура мышления социального работника зависит от того, в какой мере усвоена специфика социальной работы. Важна профессиональная осведомленность социального работника, умение активно использовать основные методы исследования. Важный аспект мышления социального работника предполагает умение оперировать количественными данными, составлять исследовательские документы, проводить эмпирические исследования, обрабатывать их и уметь интерпретировать полученные результаты. Специфика мышления социального работника предполагает интерес к массовым процессам и явлениям, к тем закономерностям, которые присущи не отдельному индивиду, а группе, коллективу, сообществу. Важен интерес социального работника к взаимосвязям социальных явлений и процессов, присущих разным, пересекающимся плоскостям социального пространства, например, к связям между экономическими, политическими, социальными, культурными процессами. Интерес к процедурным аспектам социальной работы, к межинституциональным взаимосвязям - важная

составляющая мышления социального работника.

Выводы. Специфика социальной работы предполагает сочетание социальной ответственности, заинтересованности в судьбах конкретных людей, нуждающихся в помощи, и умение делать обобщающие заключения о социальном самочувствии населения, опирающиеся на научно обоснованные эмпирические данные.

Развитие мышления социального работника благодаря расширению вопросов социального анализа, социального мониторинга и социальных технологий в процессе преподавания курса «Мониторинг социальных процессов» для студентов – важный фактор повышения качества обучения.

Литература

1. Васильев В. В. Соціальна робота на підприємстві [Навчальний посібник] / В. В. Васильев. – К. : Видавничий дом «Слово», 2011. - 424 с.
2. Все про соціальну роботу : [Навчальний енциклопедичний словник-довідник] / За науковою ред. д.с.н., проф. В. М. Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2013. - 616 с.
3. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий: [Учебное пособие] / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. - 608 с.
4. Социальный мониторинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/socialnyy-monitoring.html>
5. Гуляева Н. П. Мониторинг социальных процессов [Электронный ресурс] / Н. П. Гуляева. – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/n/natalxja_p_g/tema98.shtml

УДК 37.013.42

Колесникова О.В.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»; директор Харківської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 38 (Україна).

**ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ
УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ
РОЗБУДОВИ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВИТИ.**

З опорою на досвід управління загальноосвітнім навчальним закладом та результати досліджень інклюзивної практики сьогодення у масових школах виокремлено п'ять ключових проблем, розв'язання котрих визначає перспективи української школи щодо забезпечення рівного доступу до якісної освіти за місцем проживання всіх дітей, зокрема таких, що мають обмежені можливості за станом здоров'я. Вирішені проблеми – щаслива дитина, успішне майбутнє українського суспільства. Ігнорування проблем – відсутність умов для розвитку соціальності дитини з особливими освітніми потребами, унеможливлення перспективи українського суспільства щодо здорового розвитку.

Ключові слова: загальноосвітня школа, процес інклюзії, проблеми, дитина з особливими освітніми потребами.

Опираясь на опыт управления учебным учреждением и результаты исследования относительно инклюзивной практики в массовых школах, выделено пять ключевых проблем, разрешение которых определит перспективу украинской школы относительно реализации права всех детей на качественное образование по месту жительства, в частности тех, кто имеет ограниченные возможности по состоянию здоровья. Решение проблем – счастливый ребенок, успешное будущее украинского общества. Игнорирование проблем – отсутствие условий для развития социальности ребенка с особенными образовательными потребностями, отсутствие перспективы здорового развития украинского общества.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, процесс инклюзии, проблемы, ребенок с особенными образовательными потребностями.

Based on the administration experience of the educational establishment and the results of research as to the inclusive practices in the mainstream schools, the five key problems are identified. This problem resolution will define the prospects of the Ukrainian school development in the aspect of realization of rights of all the children for quality education by their domicile, in particular, of the disabled or having special needs. The problem resolution is a happy child and successful future of the Ukrainian society. Neglecting the problems leads to the lack of the conditions for the development of sociability of a child with special educational needs and absence of the prospects for the healthy development of the Ukrainian society.

Key words: comprehensive school, process of inclusion, problems, a child with special educational needs.

Інтегруючись в європейський освітній простір, наша країна йде шляхом розбудови інклюзивної освіти. За дослідженням О. Рассказової, станом на 2012 р. достатньо розробленою виявилась її термінологічна та науково-методична база. Дослідниця констатує, що дуже плідно спрацювали вітчизняні вчені. Серед них: Н. Валентик, В. Варава, М. Ворон, Т. Ілляшенко, Н. Кравець, Ю. Найда, Н. Софій, О. Чубар, ін.; значний внесок у цю справу зробили західні науковці: Г-О. Банч, Д. Голдберг, Р. Даніелс, Д. Демплер, Д. Лупарт, Д. Мітчел, К. Стаффорд, А. Хатфілд, ін.; відзначились своєю наполегливістю учені близького зарубіжжя: С. Альохіна, О. Брешенкова, В. Любовський, Ф. Ратнер, С. Розенблюм, Т. Расторгуєва, В. Рискіна, М. Черкашин, ін. [7, с. 231-232].

Станом на кінець 2015 р., засвідчуємо, процес триває. Наука, представлена соціальною педагогікою, корекційною педагогікою, іншими галузями педагогічного знання, продовжує дослідження, і вони все більше набувають значущості для шкільної практики, знаходячи для цього відповідні форми. Приміром, зауважимо на актуальному навчально-методичному посібнику «Дитина з особливими потребами: медичні та психолого-педагогічні аспекти розвитку, навчання і виховання», що у 2014 р. був виданий Харківською академією неперервної освіти за загальною редакцією

А. Покроєвої і підготовлений авторським колективом, у склад якого увійшли прогресивні вчені - прихильники інклюзивної освіти: Ю. Бойчук і Г. Сіліна, В. Кобильченко і Г. Кукуруза, фахівці з інших наукових галузей [2]. Українські освітяни, у свою чергу, з інтересом вивчаючи інклюзивну практику Німеччини, Канади, Голандії, інших західних

країн, наполегливо накопичують власний досвід втілення в існуючі реалії ідеї забезпечення *рівних* можливостей для *всіх* дітей на отримання якісних освітніх послуг за місцем проживання, що знайшла себе у вітчизняному правовому полі у 2009 р. з ратифікацією Конвенції ООН про права інвалідів. І тут доречним стане згадати, приміром, про усім відому школу № 168 м. Києва (Оболонський район столиці), яка сміливо взялася ще у 2006 р. за інклюзивне навчання як модульну інновацію й на сьогодні вже має 17 класів з 26-ти за мережею з інклюзивним навчанням – для учнів з ДЦП. Є школи у Полтаві і у Львові, у Запоріжжі та Сімферополі, в інших містах України, відомі як учасники проекту «Крок за кроком», який прийшов у вітчизняну освіту з канадським досвідом теорії і практики інклюзії у 2001 р. та завершився у 2013 р. Наприклад, автор даної публікації очолює Харківську загальноосвітню школу I-III ступенів № 38 (Фрунзенський район міста), яка не увійшла свого часу у названий проект, але з 2009 р. взяла курс на інклюзію і на сьогодні має 3 класи в школі I ступеню, в яких 10 учнів з важкими вадами мовлення первинної або вторинної природи, із затримкою психічного розвитку включені в загальний освітній процес, а 5 учнів, що за станом здоров'я навчаються за індивідуальною формою, набувають соціальності за рахунок системного цілеспрямованого включення їх у життя шкільної спільноти у позаурочний час або протягом навчального дня, перебуваючи в класах разом з іншими дітьми – за згодою та бажанням батьків.

У результаті такого руху – оптимістична статистика від Міністерства освіти і науки України до 5-ої річниці затвердження державної Концепції розвитку інклюзивної освіти: у порівнянні з попереднім роком, у 2015-2016 навчальному році в загальноосвітніх школах класів з інклюзивним навчанням стало на 25 % більше (1798 ос.), а школярів, що в них навчаються, - на 18,5 % (або 2701 ос.). Це при загальній чисельності дітей з обмеженнями за станом здоров'я по Україні – 166 тис.

Таким чином, процес інклюзії в країні, зокрема в сфері загальної середньої освіти, продовжує набирати обертів і, без усякого сумніву, говорить про серйозні зрушення в суспільстві. І спрацьовує на підтвердження нашої ідеї про пріоритет в сучасній шкільній практиці соціальної, соціально-педагогічної і психологічної роботи [6], і об'єктивно стимулює дослідників з соціальної педагогіки і соціальної роботи до пошуку відповідей на актуальні питання щодо вітчизняної школи в контексті визначеного напрямку соціальних перетворень. Врешті-решт, означений процес засвідчує прагнення України

забезпечити за міжнародними стандартами дотримання загальних людських прав тих, хто має обмежені можливості за станом здоров'я і потребує особливих умов для природного розвитку особистої соціальності, продуктивного самовиховання і конструктивної соціалізації [7].

Однак, перефразовуючи відомий афоризм А.Чехова, процес інклюзії на рівні масової школи в Україні не був би таким райдужним, якщо б не був би таким сумним. З позицій комплексної оцінки ситуації. На такий настрій налаштовують проблеми, що цей процес супроводжують. Вони не зменшуються в кількісних показниках з часом, з розвитком системи, а виявляють спроможність накопичуватись у геометричній прогресії та розповсюджуватись за законами дифузії. При тому – поглиблюватись, висвітлюючи траєкторію наближення мало очікуваних результатів у «зоні найближчого розвитку» українського суспільства.

У даній статті *за мету* беремо зауважити на ключових проблемах інклюзивної шкільної освіти в Україні з позицій її перспективи, спираючись на досвід управління процесом інклюзії на рівні загальноосвітнього навчального закладу та аналіз результатів роботи в даному напрямі інших закладів. Ураховано при підготовці матеріалу й узагальнену точку зору практикуючих у масових школах соціальних педагогів, психологів, логопедів, учителів та їхніх асистентів, що професійно реалізують себе в контексті розбудови інклюзивної школи і можуть бути визнані обізнаними експертами.

Зауважимо, що основні положення викладеного знайшли себе в доповіді, підготовленій для учасників Міжнародної науково-практичної конференції, яку ініційовано й організовано Київською науковою організацією педагогіки та психології: «Наукова дискусія: питання педагогіки та психології»; 4-5 грудня 2015 р., м. Київ, Україна.

Отже, *проблема перша*. Полягає в тому, що на мега-рівні не враховано і досі того факту, що інклюзія в сучасній вітчизняній школі виступає історично обумовленим фактором наступності та водночас фактором продовження розвитку школи як одного із провідних суб'єктів соціальної роботи серед інститутів соціального виховання. Сам термін, нагадаємо спираючись на вислів Г. Банча, передає *ідею* («всі учні можуть навчатися в одному освітньому середовищі без сегрегації певної групи учнів») [7, с. 233]. І коли наполягають окремі вчені або представники влади на «неготовності суспільства» або на «неоднозначному сприйнятті інклюзії вчительством», то здебільшого помиляються. Або не до кінця володіють інформацією про сучасну українську школу та її попередників. Не

заперечуємо, що дійсно відкриттям для частини науковців, для освітян, в цілому для суспільства України став термін «інклюзія» та похідні від нього, які прийшли із заходу. Але не його суттєвості. І на сьогодні уточнення інклюзії як категорії в українському варіанті не виключає потреби в подальших спеціальних дослідженнях. На нашу думку, термін потребує на такі дослідження так само, як потребує спеціальних досліджень визначення «дитина з особливими освітніми потребами». Категорія є невиправдано розширеною, якщо йдеться по суті про дітей з обмеженнями психофізичного порядку. Логічним буде на підставі висновку фахівців внести, відповідно, зміни й у нормативно-правові документи.

Проблема друга. Міститься в об'єктивній відсутності результатів вивчення з позицій теоретичного узагальнення вже наявного досвіду організації інклюзивного навчання як системної інновації, тобто передового педагогічного досвіду (зауважимо, не пов'язаного з проектом «Крок за кроком»). І тут не зайвим буде згадати про напрацьоване наукою і практикою з часів С. Шацького та А. Макаренка. Доречним стане звернутися до комплексного методу цілеспрямованого конструювання такого досвіду, що має виважену, науково обґрунтовану, емпірично перевірену модель реалізації (автор – академік А.М. Бойко [1]).

Проблема третя. Вбачаємо її у хаотичності, неупорядкованості процесу інклюзії в шкільній освіті сьогодні, хоча на часі заявити про закінчення організаційно-емпіричного етапу на всеукраїнському рівні: за плечима науковців і освітян 12 років масштабного дослідження в рамках проекту «Крок за кроком» та 5 років з часу офіційного визнання інклюзії в Україні – з часу прийняття нормативних документів, що складають правові основи процесу. Він, цей процес, як спостерігаємо, не спирається і досі на механізми, що походять з напрацьованого державним управлінням, педагогічним менеджментом. При тому, що в арсеналі державотворців – обсяжні дослідження видатних західних фахівців (Дж. Купман, В.Лай, Дж. Берон, Ралф В. Тайлер, ін.), ґрунтовний доробок вітчизняних науковців – досвідчених практиків, визнаних учених ХХ-ХХІ ст. (В. Кремень, В.Крижко, Л. Ващенко, Л. Даниленко, В. Луговий, О. Коберник, Е. Луначек, О. Касьянова, О. Мармаза, ін.). Використання потенціалу науки про управління надало б можливості уникнути сегментарно-експериментальних проявів псевдоінноватики, яка на виході може призвести до нівелювання найпрогресивнішої з позицій розвитку цивілізованого суспільства філософсько-

педагогічної ідеї і привнести деструкцію в інклюзивну практику вітчизняної масової школи. І вплинути, врешті-решт, негативно на життя конкретної дитини з обмеженими психофізичними можливостями, батьки якої довірилися гаслам інклюзії, довірилися загальноосвітній школі – як провіднику ідей і як авторитетному партнерові в співпраці на дитину, заради дитини, для дитини.

Проблема четверта. Стосується кадрів. І не тільки в аспекті забезпечення новими фахівцями – асистентами вчителя (вихователями). Їх, до речі, за інформацією Міністерства освіти і науки України (за словами директора профільного департаменту Ю. Кононенка), у 2015 р. збільшилось на 36,1% (введено 994 посади в штатні розписи шкіл). Нагальна потреба є і в педагогах-дефектологах, логопедах – як мінімум. Максимум – і у фахівцях іншої кваліфікації, які володіють спеціальними знаннями для роботи з дітьми, що мають вади розвитку клініко-педагогічної природи. Такі фахівці (хоча б по одному на загальноосвітній заклад) зможуть плідно спрацьовувати в складі шкільної соціальної психолого-педагогічної служби і в межах своєї компетенції надавати послуги на місці кожній дитині з обмеженнями; вони зможуть взаємодіяти з фахівцями-медиками, що таку дитину «ведуть»; зможуть мобільно взаємодіяти з батьками, брати участь у внутрішньошкільній роботі з підвищення кваліфікації учителів тощо. Вчителі, в свою чергу, вкрай потребують підготовки із загальної, соціальної, корекційної педагогіки і вікової психології. Їх знання, як доводить досвід багаторічного спілкування, дуже обмежені або не підтримуються, не оновлюються. Програми в закладах підвищення кваліфікації (перепідготовки вчителів) у цьому контексті потребують перегляду з урахуванням включення інклюзії у процес освіти.

Проблема п'ята. Залишається у фінансово-економічній площині. Але акцентуємо увагу на необхідності адресної підтримки навчальних закладів, які вже працюють у режимі інклюзії або взяли курс на неї. Свій ресурс – управлінський, людський – такі заклади вже використовують, бо без своєчасного його включення процес був би неможливим [5]. Адже цього замало – так само, як і підтримки ззовні – з боку благодійників, переважно іноземних. До слова, за причини дефіциту фінансування по всіх статтях загальноосвітньої школи України на ідеях інклюзії можуть відбуватися спекуляції з метою отримання матеріально-технічної підтримки – як вихід із скрутного становища.) Тут слушним буде ввести відомий афоризм від першого канцлера Німецької імперії Отто фон Бісмарка (1815-1898) «Той, хто економить на школах, будуватиме тюрми».

Якщо адресних державних інвестицій не буде, інклюзія не зможе набирати сили, процес не вийде на новий етап розвитку, більше того – закономірно послабиться. А потім (з високою вірогідністю) – зупиниться: без палива немає руху. В заручниках опиниться знов-таки дитина, «особлива» дитина. І змусимо її «ховатися від суспільства у хворобу» (А.Залкінд), щоб набувати «індивідуальний життєвий досвід інвалідності як історично та культурно сформований соціальний конструкт» (О. Рассказова) [7, с. 243-244]. Якщо це так, «... пока еще время», *поспешим «оградить себя, ...от высшей гармонии» отказаться. «Не стоит она слезинки хотя бы одного того замученного ребенка ...»* (Ф.М. Достоевский, роман «Братья Карамазовы», ч. 2, кн. 5, гл. «Бунт»).

Висновки. Таким чином, перспективи української школи в контексті розбудови інклюзивної освіти прямо залежать від розв'язання цих ключових проблем. Виходячи із досвіду, доходимо висновку: якщо діяти саме в окресленому напрямі, можна отримати конкретизований позитивний результат вже найближчим часом. Вимірюватись такий результат буде в кожній «*просто школі*» – «школі для всіх» [3] - особливих, неповторних, унікальних і таких необхідних. Бо «людині потрібно у щось вірити, у щось таке, що б виповнювало її справжнім натхненням. Їй необхідно відчувати, що її життя має сенс, що вона потрібна в цьому світі» (Ханна Сенеш) [4].

Література

1. Алла Бойко: наукові, навчальні й моральні уроки [Текст]: Наукова педагогічна школа / [Упоряд. Л.А. Семеновська, А.В. Хоменко, В.М. Мокляк]; ПДПУ ім. В.Г. Короленка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009.– 416 с.
2. Дитина з освітніми потребами: медичні та психолого-педагогічні аспекти розвитку, навчання і виховання: навч. -метод. посібник / Бойчук Ю.Д., Сіліна Г.О. та ін. [За заг. ред. Покроєвої Л.Д.]. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, Видавництво «Точка», 2014. – 292 с.
3. Інклюзивна освіта. Посібник для батьків. Досвід Канади: посіб. – К. : ТОВ «Фірма «Есе», 2013. – 120 с., с. 88
4. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практ. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харві]; пер. з англ. – К. : – СПД – ФО Парашин І. С., 2010 – 296 с.
5. Колесникова О.В. Аналіз ресурсного забезпечення та реальних можливостей загальноосвітнього навчального закладу як необхідна умова запровадження інклюзивного

навчання / О.В. Колесникова // Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Збірка наукових праць. – Випуск 14. – Част.1. – Київ, 20 – 21 березня 2012 року. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 277-282.

6. Колесникова О.В. Соціальна, соціально-педагогічна і психологічна робота в школі: оглядовий аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду: [науково-методичні матеріали] / О.В. Колесникова / [ред. І.М. Трубавіної]. – Харків: ТОВ «Славена». – 2010. – 136 с.
7. Рассказова О.І. Развитие социальности учнів в умовах інклюзивної освіти. Теорія та технологія: монографія / О.І. Рассказова. – Х. : ФОП Шейніна О.В., 2012. – 468 с. – бібліогр.: с. – 422 - 465.

УДК 316.346.32 – 053.6:37.048.4

Мельничук В. М.

аспірант кафедри соціології факультету соціології
Чорноморського державного університету імені
П. Могили (Україна).

РОЛЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ В СОЦІАЛЬНО- ПРОФЕСІЙНІЙ МОБІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розкрита сутність поняття «мобільність», зміст освіти як соціального феномену, її функції, чинники, соціально-структурні й особистісні передумови. Проаналізовані соціальні теорії вивчення освіти з точки зору структурного функціоналізму та теорії стратифікації. Визначена роль ВНЗ у формуванні непрофесійних компонентів випускників. Особливу увагу було приділено основним тенденціям соціально-професійної мобільності у сучасному українському суспільстві й розглянуто її взаємозв'язок з освітою. Також у статті зазначені місце освіти, її значення та роль за часів незалежної України, зокрема відображені результати соціологічних досліджень стосовно цінності освіти. Доведено, що доробки зарубіжних та вітчизняних вчених кілька десятиліть тому мають актуальність у наш час.

Ключові слова: освіта, соціальна мобільність, професійна мобільність, молодь, професійний вибір, соціальний статус, ринок праці.

В статті розкрито суцільність поняття «мобільність», содержание поняття образования как социального феномена, его функции, факторы, социально-структурные и личностные предпосылки. Проанализированы социальные теории изучения образования с точки зрения структурного функционализма и теории стратификации. Определена роль ВУЗОВ в формировании непрофессиональных компонентов выпускников. Особое внимание было уделено основным тенденциям социально-профессиональной мобильности в современном украинском обществе и рассмотрена ее взаимосвязь с образованием. Также, в статье указано место образования, его значение и роль во времена независимой Украины, в частности отражены результаты социологических исследований относительно ценности образования. Доказано, что наработки зарубежных и отечественных ученых несколько десятилетий назад имеют актуальность в наше время.

© Мельничук В. М., 2016

Ключевые слова: образование, социальная мобильность, профессиональная мобильность, молодежь, профессиональный выбор, социальный статус, рынок труда.

The article reveals the essence of the concept «mobility», the content of education as a social phenomenon, its functions, factors, socio-structural and individual preconditions. Analyzed social theories of learning education from the point of view of structural functionalism and the theory of stratification. The role of Universities in shaping the components of the non-professional graduates. Special attention was paid to the main tendencies of the socio-professional mobility in the modern Ukrainian society and examines its relationship with education. The article also indicates the place of education, its importance and role in the times of independent Ukraine, in particular, reflects the results of sociological research on the value of education. It is proved that the practices of foreign and ukrainian scientists several decades ago have relevance in our time.

Keywords: education, social mobility, professional mobility, youth, professional choice, social status, labour market.

В даний час радикальні зміни в галузях соціальної сфери і ринку праці призвели до зміни якісних вимог до випускників університетів. Для досягнення професійного успіху і суспільної значущості людина повинна мати певні особистісні якості, такі, як гнучкість, готовність до змін, здатність пристосування до нових умов – одним словом, потрібно бути мобільною. У зв'язку з цим, завданням вищих навчальних закладів є формування соціально-професійної мобільності як специфічного фактора конкурентоспроможності особистості, який допомагає фахівцю адаптуватися у нестабільних ринкових умовах професійної діяльності. Це, в свою чергу, ініціює появу нових освітніх вимог.

Актуальність даної теми полягає в тому, що соціально-професійна мобільність служить невід'ємною частиною соціально-культурного життя будь-якого сучасного демократичного суспільства. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одному класі, а закінчують в іншому, в свою чергу, пересічний громадянин протягом життя переміщується на одну сходинку вгору або вниз, і дуже небагатьом вдається зробити крок відразу через декілька ступенів. Жінці, як правило, просунулися складніше, ніж чоловікові. Причинами служать такі фактори мобільності як: соціальний статус сім'ї, рівень освіти, національність, фізичні і розумові здібності,

зовнішні дані, виховання, місце проживання і вигідний шлюб. Тому мобільність багато в чому залежить від мотивації індивідів та їх стартових можливостей.

В сучасних глобалізаційних умовах, за яких формується новий тип суспільства, виникають нові види професійної та трудової діяльності, які ставлять людей перед проблемою мобільного реагування на зміни в непередбаченій ситуації та ризику. Можна стверджувати, що образ сучасної людини асоціюється з образом людини, спроможної «побудувати своє життя за новим зразком». Сучасна людина повинна мати внутрішню гнучкість, різноманітні інтереси, розуміти цінність самовдосконалення. Саме цими якостями має бути наділений робітник сучасної виробничої сфери.

Система освіти суттєво впливає на інтенсивність мобільності (амплітуду зміни статусу). Рівень мобільності диференціюється в першу чергу за рівнем освіти, професійної кваліфікації, що має фахівець при вступі на перше місце роботи. Роль освіти у теперішньому суспільстві все більше зростає. Як вважають вітчизняні науковці в галузі соціології, Л. Авер'янов, Є. Головаха, конкурентоспроможність на світовому ринку праці буде визначатися професійною компетентністю, широким культурним та соціальним світоглядом, а професійна мобільність індивіда прямо пов'язана з рівнем його професійної освіти.

Інтерес до проблем освіти в Україні викликаний насамперед тим, що розвинені держави швидкими темпами переходять до нового типу економіки, який базується на знаннях (*knowledge-based economy*). Тому нашій державі слід проводити якісні реформи, в тому числі, у сфері освіти, щоб відповідати європейським вимогам.

Мета дослідження полягає у вивченні ролі вищої освіти як провідного чинника соціально-професійної мобільності в сучасних умовах розвитку суспільства.

У широкому сенсі, мобільність визначається як сукупність здібностей для руху, дій, виконання завдань. Зверева Н., Шевченко С. пояснюють мобільність як здатність людини швидко знайти себе у невідомому оточенні і вміти знаходити потрібні форми діяльності [1, с. 89].

Російська дослідниця О. Дементьєва припускає, що соціально-професійна мобільність – це інтегративна якість особистості, яка дозволяє в динамічних умовах бути соціально активним, конкурентоспроможним, професійно

компетентним, здатним до самореалізації, саморозвитку і модернізації власної діяльності, а також до зміни виду діяльності в системі «студент – практикант – випускник – фахівець середньої ланки широкого профілю» [2, с.4].

Одним з провідних факторів розвитку освіти у наш час стала рефлексія таких цілей як гармонічний розвиток особистості, її творчих здібностей, вдосконалення вітчизняної освіти, інтеграція у світовий освітній простір, обмін знаннями, методиками і методами різних шкіл, напрямків, формування єдиних поглядів на світ, його збереження і перевлаштування. Саме тому фактором соціальної мобільності, особливо в сучасному суспільстві, виступає освіта.

Розглядаючи дану тему, слід зазначити, що існує велика кількість різноманітних наукових напрямів та теорій, які надають власне визначення освіти та відводять їй різне місце та значення в суспільстві. Наведемо постулати двох протилежних теорій, положення яких видаються доцільними в рамках даної статті.

Так, прибічник структурного функціоналізму Р. Мертон вказує, що освіта є меритократичною стратегією розвитку талантів і здібностей людей, тобто від освітніх здібностей людей залежить їх становище в суспільстві і кожна людина має шанс реалізувати свої здібності [3, с. 119]. Освітня система повинна грати при цьому ключову роль, виконуючи три життєво важливі функції у розвитку суспільства. По-перше, вона сприяє розвитку людських ресурсів (особливо – підготовці «білих комірців», техніків, менеджерів), настільки необхідних для постіндустріального суспільства. По-друге, вона створює механізм селекції індивідів відповідно до їх здібностей і талантів, готуючи їх до тієї форми діяльності, до тієї роботи, яку вони можуть краще всього виконувати. По-третє, функціоналісти стверджують, що освітня система сприяє інтеграції суспільства, його згуртуванню, прищеплюючи цінності інформаційного суспільства.

Отже, ця концепція стверджує, що влада повинна здійснюватися людьми, які вирізняються своїми досягненнями, здібностями, професійною компетенцією, а не соціальним походженням чи приписаним статусом.

Водночас, аналіз освіти з позиції стратифікаційного підходу, прибічниками якого є К. Маркс та М. Вебер, суперечить цьому: вчені вважають, що здавна освіта відповідає соціальному статусу учнів, завдяки чому і відтворює соціальну нерівність. Також вони

стверджують, що освіта – це засіб соціального контролю з боку суспільства, яка завуальованими способами відтворює соціальну ієрархію[4, с. 150].

Отже, в даному випадку, вища освіта – це шлях до соціально-професійної мобільності, але вона не покликана подолати існуючу соціальну нерівність у суспільстві. Тобто, це означає, що лише при наявності вищої освіти соціальний статус людини не підвищується перед тими, хто її не має. Вищу освіту можна використати як засіб задля переходу до іншого прошарку, тобто, підвищувати своє соціальне положення, здійснюючи вертикальну соціально-професійну мобільність. Отож, з одного боку, ми можемо говорити про об'єктивно позитивну роль освіти для висхідної соціально-професійної мобільності, а з іншого боку, слід відмітити, що лише самої наявності освіти не досить, необхідно докладати ще певні зусилля задля того, аби відбувся процес висхідної мобільності.

У категоріальному апараті соціально-професійної мобільності «освіта» займає важливе місце. Саме освіта, як потужне джерело соціально-економічного, науково-технічного та соціально-культурного розвитку вважається однією з основних умов соціальної стратифікації сучасного українського суспільства. Освіта інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, суб'єктів в єдину соціальну систему, орієнтуючи їх на соціальне замовлення, на соціокультурні потреби суспільства [5, с. 342].

Необхідно також зазначити, що у сучасному суспільстві освіту розглядають як один із домінуючих факторів соціальних переміщень. Відтак, освіта стає вирішальним чинником соціальної стратифікації, яка власне, і призводить до змін у суспільстві загалом, а також до динамічності (розвитку) соціальної мобільності зокрема.

Враховуючи вищезазначене, автор вважає доцільним навести думку відомого британського соціолога З. Баумана, який не ставить під сумнів ту обставину, що сучасне суспільство – надзвичайно динамічне. Будучи одним із найбільш авторитетних інтерпретаторів сучасності, З. Бауман вважає «плинність», тобто велику кількість різноманітних соціальних переміщень та змін, найбільш вдалою метафорою, яка підходить для її характеристики [6, с. 8].

Професійна освіта (зокрема вища) сьогодні повинна не тільки забезпечувати фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їхніх інтересів та здібностей,

удосконалення професійної підготовки та підвищення їхньої кваліфікації, а й покликана формувати у випускників ВНЗ цілий ряд непрофесійних компонентів процесуально-діяльнісного характеру, до яких, зокрема, відносяться наступні:

- формування вмінь цілісного сприйняття оточуючого світу та відчуття єдності з ним, а також цілісного сприйняття процесу і результату діяльності;

- оволодіння технологіями прийняття оптимальних рішень, вміннями адаптуватися до різних змін, прогнозувати хід тієї чи іншої виниклої в ході діяльності ситуації, попереджати негативні наслідки надзвичайних подій;

- оволодіння культурою системного підходу в діяльності та найважливішими загальнометодологічними принципами її організації, оволодіння принципами конструювання стійких систем, а також формування у майбутнього випускника ВНЗ толерантності в судженнях і діяльності.

Необхідно зазначити, що у сучасних умовах виникають і розвиваються нові тенденції у змісті і структурі робочих місць. Теоретичною базою для розуміння цих тенденцій можуть служити концепції постіндустріального та інформаційного суспільства (Д. Белл), суспільства мережевих структур (М. Кастельс), «креативного суспільства» (Р. Флоріда). Роботодавець, який бажає відповідати новим викликам, прагне забезпечити більшу гнучкість найманій праці через ротацію робочих місць, різноманітність робочих операцій, підвищення адаптивності, різноманітності трудових навичок, безперервне навчання, впровадження гнучких графіків робочого часу і т. п. Якщо за часів панування промислового капіталізму від працівника вимагалось вивчити певний набір прийомів на все життя, то у новітній час працівник повинен бути готовий до постійного оволодіння новими навичками по мірі впровадження нових інформаційних технологій. Він повинен мати здатність бачити організацію не через призму вузької спеціалізації, а знаходити місце окремої проблеми в загальній системі виробничої діяльності. Він повинен бути готовий та здатний змінити займану посаду у будь-який момент.

Можна стверджувати, що освіта не стала єдиним засобом соціально-професійної мобільності. Привілейована освіта не завадила багатьом представникам верхнього середнього класу сповзати вниз нижче середнього або навіть робітничого класу. У той же час досвідчений,

бувалий, який за своє життя пройшов не один раз різні шляхи вертикальної мобільності, але сповнений енергії і заповзятливий, залишався «в обігу», та іноді йшов далі і вище ніж інші з «освітнім маршрутом» [7, с. 117].

Це означає, що у сучасному суспільстві перевагу у соціальному суперництві мають індивіди, які володіють творчим потенціалом, а не тільки високою кваліфікацією. Випускник ВНЗ зіштовхнувся з необхідністю післявузівської підготовки шляхом демонстрації своїх унікальних можливостей. Якщо у 1980-х роках вища освіта та зайнятість в економічній та юридичній сфері дозволяли підтримувати високий рівень доходів, то в 1990-х роках вища освіта перестала гарантувати життєвий успіх. Зараз тенденція набирає схожих обертів.

Білл Гейтс, Стів Джобс, Марк Цукерберг, Вільям Морріс, Роман Абрамович є яскравими прикладами самодостатніх бізнесменів, які так і не отримали вищу освіту. Дійсно, університетська освіта може бути описана як процес, в якому потенційні магнати перетворилися в цивільних службовців і науковців. Як би цього не було, період між війнами вбачав початок організаційного механізму державної соціальної мобільності системи освіти як опори класового суспільства. Освіта сприяла зміцненню соціально-економічної структури, шляхом модернізації у чоловіків (рідше у жінок) таланту та професійної підготовки в професійних і управлінських класах.

Сьогодні, отримана вища освіта говорить про те, що людина пройшла невелику школу життя, навчилася вирішувати поставлені завдання і змогла подолати підводні камені бюрократії. На жаль знань з обраної спеціальності практично бракує і доводиться, прийшовши на роботу вчитися заново. Багато випускників ВНЗ йдуть отримувати другу, чи навіть третю вищу освіту.

Місце освіти, її значення та роль за часів незалежності Україні змінилося, в порівнянні з радянськими часами, чому сприяли реформи та зміни, які були проведені в освітній системі. Так, протягом 1991-1995 рр. було проведено першу освітянську реформу системи вищої освіти, в результаті якої активно здійснювалася деполітизація освіти, вища школа набувала національного характеру, почали утворюватися недержавні вищі навчальні заклади, відмічався різкий зріст кількості приватних ВНЗ.

Характерними особливостями системи вищої освіти України в середині 90-х рр. ХХ ст. були процеси «масовизації» та «університетизації» – розширення мережі університетів, як державних,

так і приватних ВНЗ. У 1996–1999рр. відбувся ряд змін у національній освітній системі. Передусім це підписання Україною Лісабонської конвенції про взаємовизнання кваліфікацій з вищої освіти в Європі. Суттєві зміни в освітній сфері України відбулися в 2005–2008 рр.: підписана Болонська конвенція (2005 р.), змінилися умови вступу до ВНЗ, запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО).

2014-2015 рр. також принесли цикл змін в українській освітній процес. Основою таких змін стало ухвалення нового Закону України «Про вищу освіту». Згідно з даним Законом узгоджується ступенева системи вищої освіти України з європейською, конкретно визначаються три типи ВНЗ: університети, академії, інститути, устанавлюється новий порядок присудження ВНЗ статусу національного й дослідного тощо [8, с. 3]. У новому законі також створюються умови для збільшення мобільності учасників освітнього процесу. Це означає, що тепер буде можливість для студентів і викладачів вчитися, стажуватися і проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі на території України або за її межами.

В результаті вище зазначеного комплексу змін, сьогодні ми спостерігаємо певне перекинування ролі та значення освіти в цілому. Задля того, аби визначити причини такого перекинування та його особливості, проводилися численні соціологічні дослідження українськими соціологічними центрами, розгляд яких має місце в даній статті.

На думку української дослідниці А. Ковальової, одна із причин перекинування ролі освіти в сучасному суспільстві виражається в протиріччі між збереженою установкою на освіту, яка залишилася від радянських часів, і падінням цінності розумової праці в суспільній свідомості [9, с. 82]. Освіта все більше втрачає цінність сама по собі й усе більше стає метою для одержання високого доходу в майбутньому. Так, за даними опитування в 2001 р. студентів-випускників КПІ (Київський політехнічний інститут) на перше місце по значимості вийшов розмір зарплати (76% респондентів), а при вивченні власних планів поведінки київської молоді на ринку праці з'ясувалося, що, з одного боку, для більшості респондентів цінністю гарної роботи є гроші (67%), а з іншого боку – освіта й професія мають інструментальну цінність як засіб досягнення матеріального благополуччя, тому що, на думку випускників, чим вище професійна підготовка й рівень кваліфікації, тим більше ресурсів не тільки для відносно стабільного положення на ринку

праці, але й для підвищення рівня споживання [9, с. 83]. Таким чином, важливими засобами одержання високого статусу є досягнення матеріального благополуччя. Саме цей фактор стратифікації визначає значимість поведінкових пріоритетів молоді на ринку праці.

Емпіричне соціологічне дослідження з проблематики професійної мобільності випускників ВНЗ, що було проведено Київським міжнародним інститутом соціології у 2012 році опублікувало результати, згідно з якими, лише 18% респондентів головним чинником життєвого успіху вважають освіту, коли 40% опитаних назвали головним чинником життєвого успіху зв'язки, через які можна знайти роботу і влаштуватися на досить високу посаду. Решта відсотків розподілилася між відповідями як високий професіоналізм (28%), творчий потенціал (8%), наполеглива праця (3%), успіх (3%).

Як бачимо, наполеглива праця виявилася в очах випускників найменш корисним фактором життєвого успіху. Також з результатів даного опитування можна й побачити зниження ролі освіти в житті майбутніх спеціалістів.

Ще одне із питань з даного соціологічного дослідження, яке є цікавим в аспекті розгляду освіти як одного із чинників соціальної мобільності молоді, стосувалося знань, необхідних для подальшого працевлаштування за спеціальністю, які були отримані випускниками за період навчання. Відповіді респондентів показали, що рівень теоретичних знань є достатнім (48%), однак, на питання, що стосувалося рівня практичної підготовки майбутніх спеціалістів, то більшість опитаних відповіла, що вона не є належною та якісною (56%) [9, с. 85].

З результатів цих двох питань можна зробити висновок, що освіта вже не є таким потужним механізмом здійснення соціально-професійної мобільності, як це було раніше. Можливо, в деякій мірі, цьому сприяє неналежна якість отриманих знань (в більшій мірі практичних, ніж теоретичних), однак головним чинником життєвого успіху для самих випускників є зовсім інші фактори, аніж освіта та наполеглива праця. Більшість схиляється до працевлаштування за допомогою знайомих, інших соціальних зв'язків [9, с. 85].

Іншою тенденцією можна вважати те, що у цей складний соціально-економічний час збільшується нерівність в одержанні освітніх послуг низькодоходними групами, які не можуть себе реалізувати за своїм покликанням і змушені вчитися там, де вистачило грошей та можливостей.

На підставі вищесказаного, можна простежити різницю між розвиненими західними країнами, які «живуть ланцюгом» освіта-професія-дохід та Україною, де усе більше цей ланцюг набуває іншого вигляду – дохід-освіта-професія. Тому вища освіта починає втрачати роль в соціально-професійній мобільності в Україні.

В умовах реформування економіки України та динамічного розвинення ринку праці, різко зріс попит на кваліфікованих робітників, які б були спроможними швидко, без періоду адаптації та стажування, виконувати специфічні професійні завдання і бути готовими до перенавчання, підвищення кваліфікації і, навіть, до зміни професії. Сучасний ринок праці вимагає підготовки саме таких робітників, які б були готові до конкурентної боротьби за робочі місця. Серед комплексу складних проблем, пов'язаних з підготовкою конкурентоспроможного на ринку праці робітника, однією з винятково важливих є формування професійної мобільності в учнів шкіл, учнів професійно-технічних навчальних закладів, студентів ВНЗ [10, с. 121-122].

Для успішного здійснення соціально-професійної мобільності молодий спеціаліст повинен володіти професійною компетентністю, тобто бути готовим до соціальних змін, здатним гнучко реагувати на постійно мінливі умов на ринку праці [11, с. 199-200]. Цікавим в даному контексті є досвід наукових досліджень американських вчених. За підрахунками американських дослідників, фахівець щорічно повинен оновлювати 5% теоретичних і 20% практичних професійних знань. У США навіть встановлена одиниця виміру старіння знань – «період напіврозпаду компетентності», тобто якийсь термін після закінчення навчального закладу до появи нової інформації, компетентність спеціаліста знижується на 50%. «Період напіврозпаду компетентності» протягом останніх десятиліть швидко скорочується. Наприклад, в 1940 році старіння знань наступало через 12 років, в 60-ті роки – через 8-10 років, для сучасного випускника – через 2-3 роки. Щорічно знецінюється 20-30% знань праці [12, с. 173].

Якщо спиратися на постулати компетентнісного підходу у вивченні соціально-професійної мобільності, то можна відзначити, що становлення професійної мобільності фахівця можливо через розвиток комплексу компетенцій, важливе місце з яких займають освітні компетенції [13, с. 173]. Саме вони забезпечують готовність фахівця до наукового, системного пізнання світу, до оволодіння навичками самостійного освоєння знань і підвищення своєї кваліфікації, готовність

фахівця підтримувати свій професійно-творчий і соціальний потенціал в умовах науково-технічного прогресу, трансформаційних змін, прагнення до самоосвіти та самовдосконалення [14, с. 85-86].

Таким чином, важливою складовою професійної мобільності є рівень узагальнених професійних знань, володіння системою узагальнених професійних прийомів і вміння ефективно їх застосовувати в практичній діяльності. При чому досить важливим є постійне поповнення теоретичного багажу професійних знань та постійне їх практичне підкріплення.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, перш за все, слід відмітити, що сьогодні освіта залишається одним із провідних чинників соціально-професійної мобільності молодих людей. Саме освіта може сприяти здійсненню професійної мобільності випускників та реалізації їх у трудовій сфері. Рівень знань, професійних навичок і компетенцій становить основу процесів соціальної мобільності, формування соціально-професійної структури суспільства. Особливостями професійної мобільності молоді є вимоги, що пред'являються до неї ринком праці та роботодавцями, що знайшло відображення в динаміці професійної мобільності та результатах опитування, а також вимогам, що пред'являються до ВУЗу як постачальника освітніх послуг.

Проаналізувавши джерела наукової інформації та дані конкретних соціологічних досліджень західних і вітчизняних вчених, можна вважати, що в якості одного з основних стратифікаційних факторів, що впливають на процеси соціально-професійної мобільності, можна виділити систему вищої освіти, як умову успішності протікання процесів професійної мобільності індивідів і підвищення їх стартових професійних можливостей. Як елемент соціальної системи сучасна вища професійна освіта в Україні зазнає зміни, пов'язані з її роллю в житті суспільства. Будучи на даний момент нестійкою системою, вища освіта, видозмінюючись, прагне до стабільності.

Однак, у зв'язку з усіма змінами, які мають місце в українському суспільстві за часів її незалежності, роль, місце та значення освіти в суспільстві в цілому, та для тих, хто її має змінилися, в порівнянні з радянськими часами. Сьогодні ми відмічаємо, що отримати освіту стало легше, вона є більш доступною, ніж раніше, але її наявність не є гарантією того, що ви будете затребувані, як хороший фахівець, і будете отримувати високу заробітну плату. Незважаючи на результативність здійснених напрацювань, деякі теоретично-прикладні аспекти проблеми

потребують подальших наукових розвідок. Зокрема, це стосується дослідження потенціалу освітнього середовища ВНЗ як засобу формування професійних компетентностей у майбутніх працівників. Перспективами подальших розвідок у даному напрямі також можуть слугувати дослідження інших факторів, які впливають на соціально-професійну мобільність, зокрема господарсько-галузеві інститути, етнічне або релігійне середовище, місце проживання, вік і стать людини, що змінює статус.

Література

1. Зверева Н. Подготовка выпускника к профессиональной и социальной мобильности / Н. Зверева, С. Шевченко, О. Каткова // Высшее образование в России. – 2006. – № 6. – С. 89–93.
2. Дементьева О. М. Формирование социально-профессиональной мобильности студентов в учреждениях среднего профессионального образования: автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / О. М. Дементьева. – М., 2009. – 22 с.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – №2. – С.118-124.
4. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социс. – 1994. – № 5. – С. 147-156.
5. Кравченко А. І. Соціологія: Загальний курс: Навчальний посібник для ВНЗ. / А. І. Кравченко. – М. : ПЕРСЕ; Логос, 2002. – 640 с.
6. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман; [пер.с англ. Ю. В. Асочаков].– СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
7. Perkin G. The Rise of Professional Society: Britain since 1880. L. : Routledge, 1990, 248
8. Освітні реформи: Закон про вищу освіту // Освіта України. – 2014. – № 15. – С. 8-9.
9. Ковалева А. И. Кризис системы образования / А. И. Ковалева // Социологические исследования. – 2005. – №3. – С. 79-87.
10. Іванченко Є. А. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах: дис. кандидата пед. наук:13.00.04 / Іванченко Євгенія Анатоліївна. – Одеса. – 2005. – 181 с.
11. Десятов Т. М. Національні рамки кваліфікацій в країнах ЄС: порівняльний аналіз: Науково-методичний посібник / За ред. Ничкало Н. Г. – К. : Видавництво «АртЕк». – 2008. – 263 с.
12. Пелипчук С. М. Формування професійної компетенції майбутніх економістів / С. М.

Пелипчук, І. К. Жиряда // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – № 2(2). – С. 171-177. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpptdau_2013_2\(2\)_23.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpptdau_2013_2(2)_23.pdf)

13. Кадемія М. Ю. Сучасні методи та інноваційні технології навчання / М. Ю. Кадемія // Професійно-технічна освіта. – 2004. – № 2. – С. 49-51.
14. Дворецкая Ю. Ю. Система ценностных ориентаций личности, сменившей профессию / Ю. Ю. Дворецкая // Человек. Сообщество. Управление. Спецвыпуск. Краснодар. – 2006. – № 2. – С. 84-89.

■ **УДК 32.019.5:351.74**

■ **Бова А. А.**
■ кандидат социологических наук, старший
■ научный сотрудник, начальник научно-
■ исследовательского отдела ГНИИ МВД
■ Украины.

■ **ФАКТОРЫ ДОВЕРИЯ НАСЕЛЕНИЯ К
■ ПОЛИЦИИ**

■ *В статье на основе статистической
■ информации и результатов социологических
■ опросов анализируются корреляционные связи
■ между уровнем социально-экономического
■ развития общества, распространением
■ определенных ценностей и доверием населения к
■ полиции. С использованием корреляционно-
■ регрессионного анализа данных пятого раунда
■ Европейского социального исследования (2010)
■ выявлены основные факторы, влияющие на
■ доверие к милиции в Украине. Установлено, что
■ высокое доверие к милиции (полиции)
■ способствует сотрудничеству населения с
■ правоохранительными органами в
■ противодействии преступности.*

■ **Ключевые слова:** доверие к полиции,
■ Европейское социальное исследование,
■ корреляционный анализ, регрессионный анализ.

■ *У статті аналізуються кореляційні зв'язки
■ між рівнем соціально-економічного розвитку
■ суспільства, поширенням певних цінностей і
■ довірою населення до поліції. З використанням
■ кореляційно-регресійного аналізу даних п'ятого
■ раунду Європейського соціального дослідження
■ (2010) виявлені основні фактори, що впливають
■ на довіру до міліції в Україні. Встановлено, що
■ висока довіра до міліції (поліції) сприяє співпраці
■ населення з правоохоронними органами у
■ протидії злочинності.*

■ **Ключові слова:** довіра до поліції,
■ Європейське соціальне дослідження,
■ кореляційний аналіз, регресійний аналіз.

■ *The paper analyzes the correlation between
■ socio-economic development of society, the spread
■ of values and trust in the police. Using regression
■ analysis of data of the fifth round of the European
■ Social Survey (2010) identified the main factors
■ affecting the credibility of the police in Ukraine
■ (different aspects of the police and the courts, the
■ fear of crime and criminal victimization).*

© Бова А. А., 2016

It was found that the high level of trust in the police contributes to the promotion of public law enforcement agencies in combating crime.

Keywords: trust in the police, European Social Survey, correlation analysis, regression analysis.

Высокий уровень доверия к социальным институтам и людям играет важное значение для построения гражданского общества и экономического развития, эффективного государственного управления, увеличения социального капитала. Доверие к социальному институту понимается как представление граждан о его надежности, их уверенность в порядочности и правильности действий этого института. В отличие от межличностного доверия, которое формируется на индивидуальных контактах в повседневной жизни, доверие или лояльное отношение к социальному институту имеет генерализированный характер. Уровень доверия, фиксирующийся общественным мнением, является многофакторным конструктом. Источниками его формирования являются культурно-исторические традиции, стереотипы массового сознания, материалы средств массовой коммуникации, личный опыт человека. Американскими социологами указывается, что «проведенные исследования не выявили ни четкой взаимосвязи этих факторов, ни конкретного характера влияния. Общее отношение человека к полиции значительно сильнее влияет на то, как он или она оценивает деятельность органов правопорядка, чем работа полиции на мнение граждан о ней» [1, с. 493]. Отношение населения к полиции может обуславливаться и общим социально-экономическими климатом, культурно-историческими особенностями страны.

Полиция находится на пересечении широких общественных интересов. Как и любой социальный институт, она имеет дисфункции, проявлениями которых являются различные часто институционализированные (доминирующими группами, политиками, руководством, неформальными нормами коллектива) дисциплинарные и криминальные правонарушения сотрудников полиции. Такие правонарушения имеют значительную общественную огласку и приводят к падению репутации. Можно назвать много примеров большого количества случаев насилия, коррупции, бездеятельности, некомпетентности и неудачно проведенных операций в силу

отмеченных выше причин [2]. Вместе с тем демократические преобразования и все возрастающее участие граждан в жизни общества, многочисленные реформы органов правопорядка, привели к возникновению профессиональных стандартов службы (главенство закона и неукоснительное соблюдение прав человека, отсутствие политизации, быстрота реагирования) и поставили вопрос об измерении результативности деятельности полиции. Согласно Закону Украины «Про национальную полицию» оценка уровня доверия населения к полиции проводится независимыми социологическими службами, что придает актуальности изучению закономерностей формирования общественного мнения по рассматриваемой теме и соответствующей адаптации позитивного иностранного опыта.

Для изучения представлений населения о деятельности полиции, в частности в США, Великобритании и Грузии проводятся специализированные социологические мониторинговые исследования населения и лиц, потерпевших от преступлений. Показатель доверия к полиции включается в кросс-национальные социологические исследования: Всемирное исследование ценностей, Всемирный опрос Гэллапа (ВОГ), Европейское социальное исследование (ЕСИ), Евробарометр. Различные модели факторов доверия к полиции и помощи населения ей в противодействии преступности рассматривались в работах J. Jackson, V. Bradford, F. Boateng, L. Fry, T. Tyler, J. Fagan, M. Craen, W. Skogan, T. Bennett, K. Sindall, R. Hu, Г. Сатарова, О. Демидовой, В. Гимпельсона и Г. Монусовой, Д. Кобзина. При изучении общественного мнения применяются детальные индикаторы, фиксирующие мнение населения о деятельности полиции, а с помощью многомерного статистического анализа данных выстраиваются сложные иерархические концепты доверия [3; 4]. В ряде научных публикаций рассматриваются вопросы связи доверия к полиции с социально-демографическими переменными, культурно-историческими особенностями государственного управления на определенных территориях [5; 6]. В свою очередь доверие к полиции может влиять на общий уровень удовлетворенности жизнью [7].

Целью статьи является рассмотрение комплекса факторов, влияющих на доверие к полиции в европейских странах на основе корреляционного анализа связей между показателем доверия к полиции населения 34 стран, опрошенных в рамках академического

проекта ЕСИ в 2004–2010 годах, и показателей социально-экономического развития стран, которые собираются в рамках Программы развития ООН, ВОГ [8, с. 160–214], Всемирной организацией здравоохранения ООН [9], а также отдельных вопросов пятого раунда ЕСИ, осуществленного в 2010 году в 28 странах, отражающих ценности личности (шкалы С. Шварца)¹. Дополнительно проанализируем корреляционно-регрессионные взаимосвязи между различными аспектами деятельности (во время проведения социологического опроса) милиции и доверие к ней населения в Украине на основе данных ЕСИ 2010 года ($N=1931$). Уровень доверия к полиции (милиции) измерялся по 11 бальной шкале, где 0 баллов означает «совершенно не доверяю», а 10 баллов означает «полностью доверяю».

При сопоставлении обобщенных по странам данных ЕСИ, ВОГ и статистических сведений можно констатировать такие корреляционные закономерности.

Уровень доверия населения к полиции связан с важными показателями *социально-экономического развития*, в частности: Индексом человеческого развития, 2013 ($r=0,74$, $\alpha=0,01$, $N=34$) и его составляющими – валовым национальным доходом на душу населения, 2011 ($r=0,73$, $\alpha=0,01$, $N=34$); ожидаемой продолжительности жизни при рождении, 2013 ($r=0,72$, $\alpha=0,01$, $N=34$); ожидаемой продолжительностью обучения, 2012 ($r=0,52$, $\alpha=0,01$, $N=34$); Индексом человеческого развития, скорректированным с учетом неравенства, 2013 ($r=0,70$, $\alpha=0,01$, $N=34$); квинтильным коэффициентом (отношения показателя среднего дохода богатейших 20% населения к среднему доходу беднейших 20% населения), 2003–2012 – ($r=0,56$, $\alpha=0,05$, $N=15$); общими государственными расходами (процент от ВВП), 2012 ($r=0,50$, $\alpha=0,01$, $N=34$), а также субъективным восприятием различных сторон индивидуального благополучия.

Уровень доверия к полиции также коррелирует с отдельными показателями *здоровья и заболеваемости населения*: стандартизированным коэффициентом смертности (СКС) от дорожно-транспортных

¹ Countries by Round (year) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.europeansocialsurvey.org/data/country_index.html. Полные формулировки вопросов и альтернатив ответов представлены в опроснике ЕСИ на страницах 4, 13–16, 18–19. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round5/fieldwork/ukraine/russian/ESS5_questionnaires_UA_rus.pdf

пришествий, рассчитанным на 100 тыс. населения, 2011 ($r=-0,71$, $\alpha=0,01$, $N=34$); СКС от убийств и умышленных травм, 2011 ($r=-0,51$, $\alpha=0,01$, $N=34$); СКС от психических расстройств, болезней нервной системы и органов чувств, 2011 ($r=0,84$, $\alpha=0,01$, $N=34$), СКС от туберкулеза, 2011 ($r=-0,63$, $\alpha=0,01$, $N=34$), СКС от причин, связанных с алкоголем, 2011 ($r=-0,50$); заболеваемостью СПИД, 2012 ($r=-0,50$, $\alpha=0,01$, $N=34$); ежегодным потреблением крепких спиртных напитков (литров чистого спирта, населением от 15 лет и старше), 2010 ($r=-0,60$, $\alpha=0,01$, $N=34$).

Уровень доверия к милиции связан с уровнем преступности и деятельностью правоохранительной системы: численностью заключенных на 100 тыс. населения, 2002–2013 ($r=-0,67$, $\alpha=0,01$, $N=34$); уровнем убийств на 100 тыс. населения, 2008–2011 ($r=-0,44$, $\alpha=0,01$, $N=33$); восприятием безопасности (процент респондентов, ответивших утвердительно на вопрос ВОГ: «Чувствуете ли вы себя в безопасности, когда прогуливаетесь в одиночестве ночью в городе или районе, в котором вы живете?»), 2007–2012 ($r=0,76$, $\alpha=0,01$, $N=34$); численностью полиции на 100 тыс. населения, 2009 ($r=-0,55$, $\alpha=0,01$, $N=33$).

Уровень доверия к полиции связан с объемом социального капитала: доверием к правительству страны, 2007–2012 ($r=0,55$, $\alpha=0,01$, $N=34$); доверием к людям, 2008–2011 ($r=0,59$, $\alpha=0,01$, $N=34$).

Уровень доверия к полиции также связан с некоторыми ценностями, разделяемыми обществом. В частности, респонденту предлагалось ответить, насколько человек, разделяющей те или иные взгляды, похож на него (по шкале: 1 – «очень похож», 6 – «совсем не похож на меня»). Уровень доверия статистически значимо коррелирует с ответами на такие вопросы (приведена формулировка вопроса, адресованного мужчине-респонденту): «Для него важно быть богатым. Он хочет иметь много денег и дорогие вещи» ($r=0,66$, $\alpha=0,01$, $N=28$); «Для него важно демонстрировать всем свои способности. Он хочет, чтобы люди восхищались тем, что он делает» ($r=0,52$, $\alpha=0,01$, $N=28$); «Для него важно жить в безопасном окружении. Он избегает всего, что может угрожать его безопасности» ($r=0,52$, $\alpha=0,01$, $N=28$); «Для него важно, чтобы правительство гарантировало его безопасность от всех угроз. Он хочет, чтобы государство было сильным и могло защитить своих граждан» ($r=0,62$, $\alpha=0,01$, $N=28$); «Для него важно всегда вести себя правильно. Он стремится избегать любых

поступков, которые могут вызвать осуждение» ($r=0,44$, $\alpha=0,05$, $N=28$); «Для него важны традиции. Он старается придерживаться религиозных или семейных обычаев» ($r=0,56$, $\alpha=0,01$, $N=28$); «Для него очень важно быть успешным. Он надеется, что люди признают его достижения» ($r=0,50$, $\alpha=0,01$, $N=28$), а также с такими суждениями, как «Для него важно придумывать новые идеи и быть творческим человеком. Ему нравится все делать своим оригинальным образом» ($r=-0,41$, $\alpha=0,05$, $N=28$); «Он считает важным выслушивать мнения людей, которые от него отличаются. Даже если он не согласен с ними, он все равно хочет понять их точку зрения» ($r=-0,43$, $\alpha=0,05$, $N=28$); «Он ищет любую возможность повеселиться. Для него важно делать то, что доставляет ему удовольствие» ($r=-0,40$, $\alpha=0,05$, $N=28$); «Для него важно быть верным своим друзьям. Он хочет посвятить себя близким людям» ($r=-0,50$, $\alpha=0,01$, $N=28$).

Из проведенного анализа корреляционных связей можно сделать вывод, что недоверие к полиции характерно для обществ с меньшим социально-экономическим развитием, в котором большее распространение имеют ценности власти и достижения, безопасности, традиции и комфорта, с большим уровнем социального неблагополучия (социально-обусловленных болезней, преступности). В свою очередь население экономически развитых стран, в которых получили распространение доверие к социальным институтам, а также некоторые ценности, отражающие самостоятельность, универсализм, гедонизм и доброту, в большей мере доверяет и полиции.

Указанные выше корреляты доверия к полиции являются институциональным фоном, в котором разворачивается непосредственная деятельность полиции. Рассмотрим в общем виде факторы, влияющие на доверие к полиции (милиции), опираясь на результаты корреляционно-регрессионного анализа данных ЕСИ (рис. 1). Расчеты проводились с учетом дизайн-эффекта выборки, репрезентирующей население Украины от 15 лет и старше. В обработку не включались как социально-демографические переменные, так и вопросы, касающиеся эффективности государственного управления, развитие демократии, ценностей населения, уровня удовлетворенности и ощущения счастья (этой теме посвящена отдельная работа [10]).

Таблиця 1

**Корреляційно-регресійний аналіз
уровня довіри к міліції с показателями,
характеризуючими установки относительно
міліції и судов, страх перед преступностью
населения, желание содействовать милиции и
правое поведение граждан**

Коэффициенты Показатель	r	В-коэф-т	В-коэф-т
Насколько хорошо милиция выполняет свою работу (1 – очень хорошо, 5 – очень плохо)	-,25**	-	-
1. Удовлетворенность обращения милицией во время последнего контакта (1 – совершенно неудовлетворен, 5 – очень удовлетворен)	,27**	-	-
Успешность предупреждения милицией насильственных преступлений (0 – совершенно неуспешна, 10 – очень успешна)	,40**	+	+
Успешность задержания милицией преступников, совершивших кражи со взломом (0 – совершенно неуспешна, 10 – очень успешна)	,38**	,18	,17
Скорость прибытия милиции на место совершения преступления (0 – очень медленно, 10 – очень быстро)	,36**	,15	,16
Отношение милиции с уважением к людям (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)	,32**	+	+
Принятие милицией справедливых и беспристрастных решений (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)	,32**	+	+
Объяснение милицией своих решений и действий при рассмотрении дел граждан (1 – совсем не часто, 4 – очень часто)	,23**	,27	,14
Одинаковое представление о том, что является правильным, а что нет у милиции и населения (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)	-,21**	+	+
Милиция разделяет те же ценности, которые важны для людей (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)	-,31**	-,35	-,17
Поддержка в целом того, как обычно действует милиция (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)	-,31**	-	-
Политики осуществляют чрезмерное давление на решения и действия милиции (1 – полностью согласен, 5 – совершенно не согласен)	,03	+	+
Как часто милиция берет взятки (1 – никогда, 10 – всегда)	-,25**	+	+
Худшее обращение милиции с богатыми потерпевшим (0 – нет, 1 – да)	0	-	-
Худшее обращение милиции с бедными потерпевшим (0 – нет, 1 – да)	-,28**	-	-
Одинаковое обращение милиции и с бедными, и с богатыми (0 – нет, 1 – да)	,29**	1,04	,15

Рисунок 1. Схема связей общего отношения населения к полиции (милиции)

В таблице 1 содержатся парные коэффициенты корреляции Пирсона и их статистическая значимость, которые демонстрируют связь показателей, характеризующие разнообразные установки по отношению к украинской милиции со степенью доверия к ней. Показатель доверия к милиции имеет умеренную статистически значимую корреляционную связь с оценкой населения её работы и последняя переменная имеет такую же структуру связей, (с учетом порядка шкалы) с другими переменными, поэтому можно говорить об общем отношении населения к милиции. Номинальные шкалы вопросов об обращении милиции с потерпевшими различной классовой и национальной принадлежности для удобства были преобразованы в дихотомические.

Худшее обращение милиции с потерпевшими, которые по расе или национальности отличаются от большинства населения страны (0 – нет, 1 – да)	0	-	-
Худшее обращение милиции с потерпевшими, той же расы или национальности, что и большинство населения страны (0 – нет, 1 – да)	0	-	-
Одинаковое обращение милиции с потерпевшими вне зависимости от их расы и национальности (0 – нет, 1 – да)	,06*	+	+
2. Хорошо или плохо выполняют работу суды (1 – очень хорошо, 5 – очень плохо)	-,27**	-	-
Как часто суды допускают ошибки, которые позволяют виновным выходить на свободу (0 – никогда, 5 – всегда)	-,10**	-	-
Как часто суды принимают справедливые и беспристрастные решения на основании доступных им доказательств (0 – никогда, 5 – всегда)	,22**	-	-
Как часто судьи берут взятки (1 – никогда, 10 – всегда)	-,21**	-	-
3. Потерпел от ограбления или физического насилия за последние 5 лет (1 – да, 2 – нет)	,05*	+	+
Чувство безопасности, которое испытывает человек с наступлением темноты, когда идет один в районе проживания (1 – в полной безопасности, 4 – совсем небезопасно)	-,03	+	+
Беспокойство по поводу возможной кражи со взломом квартиры (1 – постоянно или почти всегда, 4 – никогда)	,04	+	+
Влияние беспокойства по поводу кражи квартиры на качество жизни (1 – существенное, 3 – никак не влияет)	-,02**	-	-
Беспокойство по поводу возможности стать жертвой нападения (1 – постоянно или почти всегда, 4 – никогда)	0	-,30	-,10
Влияние беспокойства по поводу возможного нападения на качество жизни (1 – существенное, 3 – никак не влияет)	,02	-	-
4. Вероятность вызова милиции в случае факта насильственного отнятия кошелька (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,11**	-	-
Участие в опознании грабителя (1 – совершенно неохотно, 4 – очень охотно)	,07**	-	-
Участие в даче показаний против обвиняемого в суде (1 – совершенно неохотно, 4 – очень охотно)	,05**	-	-
5. Гражданская обязанность поддержки решений милиции, даже в случае несогласия с ними (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,20**	-	-
Гражданская обязанность делать то, что говорит милиция, даже при не понимании оснований или не согласия с ней (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,23**	-	-

Гражданская обязанность делать то, что говорит милиция, даже если не нравится отношение милиции (1 – совсем не моя, 10 – полностью моя)	,22**	-	-
6. Вероятность задержания за преувеличение убытков или подтасовку фактов с целью получения выплат по страховке (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,05*	-	-
Вероятность задержания за приобретение чего-то, что могло быть украденным (1 – совершенно невероятно, 4 – очень вероятно)	,06**	-	-
Константа	1,65		
Скорректированный R ²			,26

Примечания.

Ноль перед запятой в ячейках таблицы не отображен.

* – коэффициент корреляции статистически значимый на уровне статистической значимости $\alpha=0,05$; ** – коэффициент корреляции статистически значимый на уровне статистической значимости $\alpha=0,01$.

Регрессионные коэффициенты и константа статистически значимы по крайней мере на уровне статистической значимости $\alpha=0,05$.

«-» – переменная не принимала участие в пошаговом регрессионном анализе, «+» – переменная включалась в пошаговый регрессионный анализ.

Увеличивают уровень доверия к милиции такие факторы: поддержка действий милиции населением; отсутствие взяток в милиции и судах; уважительное отношение со стороны милиции к людям; принятие справедливых и беспристрастных решений; успешность милиции в предупреждении и борьбе с преступностью; одинаковые ценности населения и милиции, совпадение представлений о правильном и неправильном; удовлетворенность поведением представителей милиции во время контактов. Такие факторы, как опыт криминальной виктимизации или различные страхи перед преступностью оказывают заметно меньшее влияние на общее отношение к милиции. В свою очередь доверие к милиции имеет слабую статистически значимую корреляционную связь с желанием сотрудничать с правоохранительными органами в противодействии преступности, безусловным подчинением требованиям милиции, повышением оценки вероятности задержания за совершения правонарушений.

Для уточнения силы влияния комплекса факторов был проведен пошаговый линейный регрессионный анализ с независимыми переменными, которые непосредственно касались мнения населения о деятельности милиции. Множественный регрессионный анализ не охватывал переменные, фиксирующие общее отношение к милиции – оценку работы и поддержку респондентом действий полиции; переменные, включение которых ведет к существенному уменьшению выборки или вносят эффект мультиколлинеарности. В украинской выборке ($N=1162$) скорректированный коэффициент множественной детерминации регрессионного уравнения, состоящего из пяти независимых переменных и константы, составляет $R^2 = 0,26$, а стандартная ошибка оценки 2 (таблица 1). Как показывают регрессионные коэффициенты наибольший вклад в модель вносит факторы успешности милиции в предупреждении преступлений и поимке преступников, а также соблюдение сотрудниками милиции профессиональных стандартов при контактах с гражданами.

Исходя из проведенного анализа можно сделать такие *выводы*. Эмпирической базой при изучении факторов доверия населения к полиции служит как статистическая информация, так и массивы социологических исследований. Доверие к полиции относится к важным показателям качества жизни и эффективности функционирования правоохранительной системы. Оно детерминируется прежде всего социально-экономическим уровнем развития общества. В экономически сильных государствах, при более высоком уровне доверия к полиции и её меньшей численности, выше государственные расходы бюджета и социальная защита граждан. В таких обществах также преобладают ценности самовыражения, наблюдается высокий уровень доверия к окружающим людям и государственным институтам, заметно меньшее неравенство доходов и низкий уровень убийств и социально-обусловленных заболеваний.

Установлено, что общее отношение к милиции (полиции) обуславливается установками относительно работы правоохранительной системы, ощущением безопасности. В свою очередь общее отношение к полиции влияет на уровень правосознания и готовность сотрудничать с правоохранительной системой, подчиняться требованиям полиции. Уровень доверия к правоохранителям зависит от деятельности самой милиции (полиции) (отсутствия коррупции, беспристрастного

отношения к разным статусным группам, обращение с лицами во время контактов), а также деятельности других органов криминальной юстиции, в первую очередь судов. В меньшей мере на уровень доверия к этому социальному институту влияют мнения, касающиеся субъективного восприятия страха перед преступностью и личной безопасности. Уровень доверия к милиции (полиции) способствует формированию установок на правовое поведение в обществе. Высокий уровень доверия к правоохранительным органам, уверенность в эффективном их функционировании влияют на соблюдение гражданами закона, полноту сообщений о преступлениях и готовность сотрудничества с органами правопорядка.

Литература

1. Мастровски С. Возникновение и развитие современной американской полиции / С. Мастровски // *Криминология: Учебник* / Под ред. Дж. Ф. Шелли; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – С. 460–502.
2. Панч М. Поліційна корупція і запобігання їй / М. Панч // *Демократичне поліціювання: збірка наукових статей* / М. Панч; [за ред. О. М. Бандурки та Дж. Перліна; наук. ред. О. В. Тягло]. – Львів : Астролябія, 2011. – С.401–434.
3. Hough M. How to measure trust? Survey measures of trust in justice / M. Hough // *Trust in justice: why it is important for criminal policy, and how it can be measured. Final report of the Euro-Justis project* / Editors Mike Hough and Mai Sato. – Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, 2011. – 107 p.
4. Jackson J. Empirical Legitimacy as Two Connected Psychological States / J. Jackson, M. Hough, B. Bradford, J. Kuha // *Trust and Legitimacy in Criminal Justice: European Perspectives* / Gorazd Meško, Justice Tankebe (Editors). – Springer: 2015. – P.137–160.
5. Ho T. Confidence in the Police and Perceptions of Risk / T. Ho, J. McKean // *Western Criminology Review* 2004. – Vol. 5(2). – P. 108–118.
6. Becker S.O. The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy / S.O. Becker, K. Boeckh, C. Hainz / *The Institute for the Study of Labor*. – 2011. – Discussion Paper No. 5584. – March. – 56 p.
7. Helliwell J. F. Trust and wellbeing / J. F. Helliwell, S. Wang // *International Journal of Wellbeing*, 2011. – 1(1). – P. 42–78.
8. Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 5'16

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 5'16

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 5'16

формирование жизнестойкости / Директор и
основной автор Х. Малик. – Издательство «Весь
Мир», 2014. – 239 с.

9. Европейская база данных «Здоровье для всех»
[Электронный ресурс] – Режим доступа:
http://data.euro.who.int/hfadb/shell_ru.html

УДК [351.84:347.639] (477)

Бордіян Я.І.

директор Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (Україна).

РОЛЬ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Висвітлено проблеми вітчизняної системи соціальної роботи та надання соціальних послуг населенню, а також шляхи їх вирішення. Показана роль інституту фахівців соціальної роботи при реалізації завдань державної соціальної політики в Україні.

Ключові слова: дитячі будинки, діти, позбавлені батьківського піклування, діти-сироти, прийомні сім'ї, соціальні послуги, соціальна робота, фахівці соціальної роботи.

Раскрыты проблемы отечественной системы социальной работы и предоставление социальных услуг населению, а также пути их решения. Показана роль института специалистов социальной работы при реализации задач государственной социальной политики в Украине.

Ключевые слова: детские дома, дети, лишённые родительской опеки, дети-сироты, приемные семьи, социальные услуги, социальная работа, специалисты социальной работы.

In the article it is researched the problems of the national system of social work and provision of social services as well as the means of their solving. It is shown the role of the institute of social work specialists in the implementation of tasks of the state social policy in Ukraine.

Keywords: orphanages, children deprived of parental care, orphaned children, foster families, social services, social work, social work specialists.

Соціальна робота стане повноцінним інструментом суспільства тоді, коли кожна людина зможе задовольнити свої потреби в соціальних послугах. Сучасне українське суспільство характеризується значним зниженням компенсаторних можливостей соціальної сфери особливо в умовах гібридної війни, яку веде проти нашої країни Російська Федерація, зростанням внутрішньої міграції та інших

негараздів, що вимагає від органів соціального обслуговування вирішення нових завдань. Мережа соціальних служб створена та функціонує практично в усіх територіально-адміністративних одиницях країни, однак, разом з тим, відсутнім є реальний механізм оцінки потреб щодо необхідної кількості працівників соціального обслуговування (фахівців соціальної роботи) та видів соціальних послуг. Також проблеми пов'язані з невизначеністю стратегічних цілей та видів діяльності щодо забезпечення доступності та якості надання соціальних послуг населенню, а також управлінням системою надання соціальних послуг. Багато питань виникає у сфері здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю.

Окремим питанням соціального обслуговування населення присвячені наукові праці українських учених. Зокрема, дослідженню міжнародного досвіду сучасних тенденцій розвитку соціального обслуговування в світі присвячені наукові розробки С. А. Косянчук, О. В. Курбан, К. С. Міщенко, Т. В. Семигіної та інших. Методи і принципи роботи з дітьми та молоддю і дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківського піклування (опіки) присвячені праці Л. Ф. Кривачук, М. В. Кравченко, О. О. Мордань, П. І. Шевчука, І. О. Парубчака та інших. Діяльність територіальних центрів соціального обслуговування досліджують Л. В. Єгорова, В. В. Чайковська та інші. Принципи вдосконалення організації соціального обслуговування сільського населення розглядає Т. В. Криштоп.

Нажаль, в цих наукових працях поки що залишаються нерозв'язаними питання ресурсного (фінансового та кадрового) забезпечення діяльності закладів соціального обслуговування різних категорій об'єктів.

Сьогоднішня фінансово-економічна криза та військові дії на Сході країни несуть серйозні загрози для стану грошово-кредитного ринку, ряду базових галузей економіки України, що уже спровокувало виникнення таких соціально-економічних проблем як зростання інфляції і безробіття, зниження та замороження заробітної плати, зменшення рівня соціальних виплат та соціальних гарантій. В цих обставинах частина населення опиняється в складному становищі та стикається з соціальними проблемами, які неможливо вирішити самостійно. Підвищеної уваги потребують сім'ї, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, а також діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, внутрішньо-переміщені особи з дітьми, дитячі будинки

сімейного типу (ДБСТ), прийомні сім'ї (ПС). Надалі не вирішені у повній мірі питання із кадровими забезпеченням системи надання соціальних послуг. Подолання багатьох проблем можливе лише за рахунок мережі соціальних закладів, що здійснюють соціальне обслуговування. Тому ряд концептуальних питань соціального обслуговування в Україні вимагають подальшого опрацювання. Це, зокрема, пошук шляхів ефективної організації діяльності мережі закладів соціального обслуговування.

Мета статті – визначити головні проблеми в діяльності фахівців соціальної роботи в реалізації державної соціальної політики в Україні, а також шляхи їх вирішення.

Під соціальним обслуговуванням розуміють систему соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності. Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг: за місцем проживання особи (вдома); у стаціонарних інтернатних установах та закладах; у реабілітаційних установах та закладах; в установах та закладах денного перебування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в інших закладах соціальної підтримки (догляду) [1].

Сутність соціального обслуговування у розвинених державах світу можна виразити в моделі, зміст якої полягає у використанні патерналістської ідеології у відношенні до соціальнонезахищених груп населення та в диференційованому впливі на динамічних, адаптованих до ринку людей, що ведуть активний спосіб життя. Така модель забезпечує необхідну для суспільства дуально-цільову орієнтацію і дозволяє укріплювати у ньому соціальну стабільність та рівновагу.

На сьогодні в Україні переважає інший підхід, при якому засоби соціального обслуговування скеровуються, в основному, на соціальну допомогу і реабілітацію певних категорій населення, що знаходяться в складних життєвих ситуаціях. Такий підхід також важливий, але потрібно визнати, що необхідно значно розширювати спектр і якість сервісних послуг, задовольняючи потреби представників різних соціальних груп населення, так як соціальне обслуговування є одним з способів оптимізації соціальних взаємодій і відносин в суспільстві, що пов'язано з цілями державної

соціальної політики і управління. Соціальне обслуговування розглядається як конкретний вид діяльності в сфері послуг, як соціальна дія, направлена на відтворення на новому, більш високому, рівні безпосередньої життєдіяльності соціальних об'єктів і регулювання соціальних відносин між суб'єктами і об'єктами даної діяльності в конкретному соціальному середовищі [2]. Досліджуючи тісний та багатовекторний зв'язок між різними підсистемами соціальної сфери, можна підсумувати, що сфера соціального обслуговування є підсистемою соціальної сфери та системи соціального захисту загалом, але при цьому одночасно є самостійною і опирається на власну інфраструктуру та відрізняється від інших підсистем тим, що в ній індивід розглядається як об'єкт (споживач послуг), і як суб'єкт, що реалізує свій особистий соціальний потенціал. Зі сфери соціального захисту соціальне обслуговування може бути виділено як самостійна галузь лише при його взаємодії з основними ланками соціальної сфери: освітою, охороною здоров'я, культурою та ін.

Соціального супроводу потребують не лише особи, які вже перебувають у складних життєвих обставинах, а й такі, яких можна віднести до категорії сімей соціального ризику. І це, на нашу думку, є найбільш вагомим. Тому соціальна робота має бути скерована на профілактику і виявлення таких сімей. Хоча ці сім'ї самотужки справляються зі своїми соціальними проблемами, проте в них наявні чинники небезпеки, які при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів, з якими родина не встане самостійно впоратися.

Останніми роками в Україні спостерігається поширення такого явища, як соціальне сирітство, лише в столиці України на початок 2015 року нараховувалось 2034 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 70,3% (1782) з яких становлять саме діти, батьки яких позбавлених батьківських прав (у 2013 році цей показник склав 67,6%). В переважній більшості соціальне сирітство є, певною мірою, наслідком економічної нестабільності в державі, безробіття, бідності, збільшення кількості неповних сімей, а також недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сімей з дітьми. Із загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що знаходяться на утриманні держави, кількість учнів 9-11 класів становить 12,9% [3].

Одним з напрямів державної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим

Таблиця 1

Перебування на обліку в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Показник	2014 р.	2015 р.
Перебування на обліку сімей, що опинилися в складних життєвих ситуаціях, осіб	67111	65421
Перебування на обліку дітей, осіб	134975	135352
Перебування на обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб	63154	64007
Функціонування дитячих будинків сімейного типу, одиниць	484	463

Складено автором за: [3].

Задля закріплення позитивних результатів та подальшого розвитку системи національного усиновлення та сімейного влаштування у 2012 р. були затверджені Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 р. та План заходів щодо її реалізації [5]. Передбачалось, що до 2016 року кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має зменшитися ще на 8 тис. осіб, а кількість дітей, які виховуються в інтернатних закладах, має скоротитися. Стратегія, зокрема, передбачала посилення роботи щодо раннього виявлення сімей, які мають ризик опинитися у складних життєвих обставинах, та вчасного надання їм якісних соціальних послуг. Перед Міністерством соціальної політики України було поставлено завдання не допустити, починаючи з 2014 р., потрапляння жодної дитини у складних життєвих обставинах до інтернатного закладу. Однак, подальший розвиток подій в Україні не дав змоги вирішити ці питання повністю.

Щодо розвитку сімейних форм виховання та національного усиновлення в Україні слід зазначити, що вітчизняна політика України щодо усиновлення та влаштування дітей-сиріт у сімейні форми виховання виявилась успішною і результативною, а міжнародні експерти вважають її ефективною [6]. Кількість дітей-сиріт, влаштованих у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ), постійно зростає (див. таблицю 2).

батьківського піклування, випускникам державних інтернатних закладів є надання соціальних послуг та здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Сьогодні в Україні функціонує 696 центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У центрах соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді працюють фахівці наступних професій: педагоги, соціальні педагоги, психологи, фахівці з соціальної роботи, соціологи 2701 (55,5%), юристи 301 (6%), а також бухгалтери і економісти, медичні працівники 24 (0,5%), фахівці інших спеціальностей 931 (19%) [8]. Близько половини цих працівників не мають фахової підготовки щодо здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю і потребують підвищення кваліфікації з різних аспектів здійснення соціальної роботи.

Існує гостра проблема щодо фінансування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та закладів соціального обслуговування. Для цього в Бюджетному кодексі України [4] потрібно передбачити статті витрат, які дозволять вирішувати питання фінансування центрів соціальних служб та закладів соціального обслуговування, що виділяються на соціальний захист населення із місцевих бюджетів та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів. Вирішення питання фінансування центрів соціальних служб та закладів соціального обслуговування дозволить збільшити кількість отримувачів соціальних послуг, які звернуться до центрів за місцем проживання. Крім того, в контексті децентралізації влади було би доцільно з метою активізації діяльності громади щодо вирішення її соціальних проблем доповнити повноваження сільських та селищних рад, в частині здійснення соціальної роботи та прийняття рішень щодо утримання за кошти місцевого бюджету фахівця із соціальної роботи.

В умовах сьогодення особливого соціального піклування потребують діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які є одними із основних об'єктів цієї системи. Найбільш поширеною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є встановлення опіки, піклування. Суттєво зросла чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, інформація про які наведена у табл.1.

Таблиця 2
Влаштування дітей-сиріт та дітей,
позбавлених батьківського піклування до
дитячих будинків сімейного типу та прийомних
сімей [6]

	2011	2012	2013[7]	2014[8]	2015*
Кількість ДБСТ	598	740	881	918	927
- в них вихованців	4041	4932	5890	6081	6161
Кількість прийомних сімей	3445	3856	4199	4123	4165
- в них прийомних дітей, осіб	5949	6819	7579	7409	7529

* – дані за 2015 року

На початок 2015 р. в Україні функціонувало 4123 прийомних сімей, які виховують 7409 дітей, та 918 дитячих будинків сімейного типу, до яких влаштовано 6081 дітей; усього в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховується 14,3 % усіх дітей відповідних категорій. Саме 2013 р. став роком активного розвитку сімейних форм виховання – протягом року створено 164 дитячих будинків сімейного типу, а до сімейних форм виховання влаштовано 2 488 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (це найкращий показник за всі попередні роки) [6].

Пріоритетом державної політики надалі залишається сприяння усиновленню дітей з числа сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Завдяки затвердженню у 2012 році Стратегії профілактики соціального сирітства та внесення показників усиновлення до соціального рейтингу регіонів, відновилося зростання кількості усиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [7, 8].

Досить складну проблему являє собою стан системи протидії соціальному сирітству в Автономній республіці Крим, яка до 2014 р. мала значні успіхи у розвитку сімейних форм виховання, де 87 % дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, жили у сім'ях. Втім, тимчасовий статус анексованої території ускладнює становище дітей та ставить нові проблеми, пов'язані із усиновленням та функціонуванням прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу.

Так АР Крим не має власної нормативної бази у сфері забезпечення прав та інтересів дитини, зокрема, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; всі попередні роки відповідні органи та служби АР

Крим спиралися на закони та підзаконні акти, вироблені Україною. Сьогодні державні органи на території АР Крим працюють за російським законодавством, що значно ускладнює функціонування системи соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. По перше, рівень правової обізнаності фахівців є низьким, а вивчення нової нормативної бази потребує часу. По-друге, не діють Закони України «Про охорону дитинства» та «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Це погіршує становище дітей, звужує обсяг їх прав та можливостей, зважаючи на те, що система надання послуг дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування в Україні є прогресивнішою порівняно із Російською Федерацією [9].

Як уже зазначалось, наступною суттєвою проблемою вітчизняної соціальної політики та соціального захисту є відсутність інституту професійних фахівців із соціальної роботи, що також сповільнює загалом роботу соціальної сфери загалом. Лише у червні 2012 р. започатковано діяльність мережі фахівців із соціальної роботи (ФСР), на яку були покладені завдання щодо виявлення кризових сімей, оцінки їх проблем і ресурсів, надання їм психологічної й правової допомоги, сприяння у працевлаштуванні, оформленні необхідних документів тощо [3]. Протягом 2012-2013 років були розроблені та затверджені документи, які врегулювали підвідомчість та вимоги до кваліфікації фахівців, відбулися навчання і підвищення кваліфікації фахівців, був розроблений механізм соціального замовлення для організацій недержавного та приватного секторів.

Інститут фахівців із соціальної роботи повністю узгоджується є ефективним інструментом реалізації положень Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року та Стратегії реформування системи надання соціальних послуг. Зважаючи на це, та визнаючи пріоритетність профілактичних заходів щодо недопущення (попередження) негативного впливу соціальних ризиків на життєдіяльність уразливих категорій громадян (перш за все, сімей їх дітьми), було внесено зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2010 р. № 1149» [10] від 12 вересня 2012 р. № 881, яка визначає формулу розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що

передаються до державного бюджету) між державним та місцевими бюджетами. До видатків на соціальну сферу, що регулюються у межах міжбюджетних трансфертів (п.29), у частині розрахунку обсягу видатків на виконання програм і здійснення заходів стосовно дітей, молоді, жінок та сім'ї були додані видатки для покращення надання соціальних послуг найуразливішим верствам населення, розрахунок яких базується на кількості додаткових посад фахівців із соціальної роботи, введених у 2012 році, відповідно до розподілу Мінсоцполітики, та фінансовому нормативі бюджетної забезпеченості на одну посаду фахівця із соціальної роботи.

Існує хибна думка, що фахівці соціальної роботи дублюють діяльність фахівців територіальних центрів соціального обслуговування громадян. Насправді ж фахівці територіальних центрів надають лише визначений обсяг послуг громадянам, які не в змозі обслуговувати себе самостійно та потребують додаткової допомоги у здійсненні власної життєдіяльності. Фахівець із соціальної роботи центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – це працівник районного, міського чи районного у місті центру, що має необхідну фахову підготовку та кваліфікацію, спеціалізується на здійсненні соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, які опинилися у складних життєвих обставинах та проживають у закріпленій за ним території села, селища або дільниці чи мікрорайоні у місті. Перш за все, фахівець соціальної роботи організує своєчасну допомогу сім'ям, дітям та молоді; налагоджує взаємодію із структурними підрозділами місцевих державних адміністрацій та місцевого самоврядування, навчальними та дошкільними закладами, закладами та відділеннями охорони здоров'я, органами внутрішніх справ, громадськими об'єднаннями тощо; здійснює соціальний супровід сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги.

Завдяки діяльності фахівців соціальної роботи станом на кінець 2013 року у 26 разів зменшилася кількість випадків розміщення дитини до інтернатного закладу (з 13 559 випадків у 2012 р. до 523 випадків у 2013 р.). У п'ять разів зросла кількість дітей, яких фахівці повернули до біологічної сім'ї із закладу державного утримання (у 2013 році – 860 дітей, у 2012 – 166 дітей) та у вісім разів – кількість випадків попередження вилучення дітей з біологічних сімей. Вперше за роки незалежності соціальні послуги стали доступними у сільських громадах; запроваджено всебічне обстеження і

оцінку потреб сільських сімей у соціальних послугах (до появи фахівців соціальної роботи на рівні села/селища та мікрорайону в містах не було первинної ланки соціальної роботи) [3].

Незважаючи на очевидну ефективність роботи інституту фахівців соціальної роботи, а також необхідність надання соціальних послуг новим групам населення, постраждалим від наслідків політичної нестабільності (вимушені переселенці з АР Крим, сім'ї загиблих та постраждалих у ході АТО тощо), проведення додаткової роз'яснювальної роботи щодо отримання компенсаційних виплат, урядом у березні 2014 р. з метою скорочення бюджетних видатків було внесено чергові зміни до формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету) між державним та місцевими бюджетами, визначеної Постановою Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2010 року № 1149. Згідно цих змін, фінансовий ресурс на забезпечення діяльності фахівців соціальної роботи за рахунок коштів, що враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, забезпечувався лише до травня 2014 року [10]. Маючи на меті скорочення видатків державного бюджету, уряд штучно створив ситуацію збільшення кількості вихованців інтернатних закладів, тобто у короткостроковій перспективі – зростання витрат на їх утримання (які складають 5,7 млрд. грн. на рік), а в подальшій – необхідність збільшення коштів на діяльність виховних і виправних колоній через погіршення криміногенної ситуації, а також соціальних допомог з малозабезпеченості, субсидій на оплату житлово-комунальних послуг та інших компенсаційних виплат. Крім того, безумовно зростуть видатки на виплати допомог із безробіття для фахівців соціальної роботи, а також на оплату ваучерів для перенавчання тих з них, хто вже досяг 45 років. Щоб звільнити 12 тисяч фахівців соціальної роботи у законодавчому порядку держава мала витратити 318 млн. грн. - трохи менше, ніж сума, яку хочуть зекономити на цьому ж звільненні 323,4 млн. грн. (За розрахунками експертів, вказану економію можна було б отримати, заклавши або перепрофілювавши 20 із 679 інтернатів) [11]. Отже, економія є сумнівною як з точки зору державних фінансів, так і позиції того, що вона погіршить соціальну ситуацію та відкине вітчизняну систему соціального захисту населення на роки назад.

На нашу думку, рішення уряду є непродуманим і порушує принципи орієнтованості на попередження кризових

ситуацій та деінституалізації – максимального переходу від послуг на базі інституцій/закладів до послуг у громаді та в сімейному середовищі. Воно суперечить Конвенції ООН про права дитини, керівних принципів ООН щодо альтернативного догляду дітей (2010 р.), Рекомендації ЄС щодо переходу від інституційної системи догляду до системи тощо, ключовим принципам та підходам Європейського Союзу щодо розвитку соціальних послуг у громаді, де сповідується принцип децентралізації. Скорочення фахівців соціальної роботи є відмовою від проєвропейської системи надання соціальної допомоги сім'ї на рівні територіальних громад [12] та свідчить про нерозуміння сутності сім'ї як суб'єкта соціального захисту та системи попередження негативного впливу соціальних ризиків і збереження власного потенціалу кожної конкретної особи, а не лише інструменту кризового локального втручання задля подолання негативних наслідків.

Висновки і пропозиції. Станом на сьогодні надання соціальних послуг особам та сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, регулюється Законом України «Про соціальні послуги» [1].

Слід зауважити, що чинна редакція Закону України «Про соціальні послуги» потребує суттєвих змін. Зокрема, необхідно розширити зміст визначення «соціальний працівник», вклавши в цю дефініцію розуміння фахівця в області соціальної інженерії та технології, здатного надати людям дієву допомогу у вирішенні їхніх проблемних ситуацій, соціонома із високим рівнем компетентності у широкому колі практичних соціальних проблем [13].

Вкрай невідкладно удосконалити систему підготовки фахівців служб та закладів, які надають соціальні послуги, розробити порядок підвищення кваліфікації та акредитації фахівців соціальних закладів усіх форм власності. Важливо розробити вимоги до кваліфікаційного рівня фахівців незалежно від форми власності організації та її підпорядкування, а також запровадити систему підготовки соціальних працівників на робочому місці, у тому числі – за спеціалізацією щодо роботи з окремими групами отримувачів послуг.

Необхідно передбачити аналіз переліку видів соціальних послуг (вони повинні кореспондуватися з чинним законодавством для окремих вразливих груп громадян та існуючою практикою). Саме це надасть змогу їх стандартизації, встановлення вартості та

забезпечить замовлення за кошти бюджету, які виділяються на соціальне обслуговування та захист згідно з державними програмами. Законом України «Про соціальні послуги» [1] варто визначити послуги, які можуть бути делеговані недержавним суб'єктам надання послуг. Необхідно також переглянути вимоги щодо ліцензування діяльності надавачів соціальних послуг: має бути визначений короткий перелік видів послуг, які необхідно ліцензувати, вимоги щодо ліцензування повинні стосуватися рівною мірою державних і недержавних суб'єктів.

Для гнучкості механізмів фінансування недержавних суб'єктів необхідно змінити підходи до формування стандартів: державні стандарти мають встановлюватися для послуг (незалежно від надавача), а не для закладів. Для цього необхідно внести відповідні зміни до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» №107-VI від 28.12.2007 р. Стандарти повинні визначити критерії до якості та умов надання послуг, граничні тарифи на окремі види послуг, обов'язковий обсяг і зміст, що має бути забезпечений у межах цих тарифів. У вищезазначеному законі необхідно вдосконалити визначення поняття «соціальний стандарт», навести сучасний перелік державних соціальних стандартів у сфері соціального захисту, що не прив'язаний до державних закладів системи Міністерства соціальної політики України.

Бюджетне законодавство має містити призначення видатків на фінансування соціальних послуг. Делеговані повноваження місцевим бюджетам повинні передаватися на організацію конкретного «набору послуг» на певній території. Перейти до планування бюджетних коштів, відповідно до вартості послуг та попиту на них.

Підсумовуючи, зазначимо, що держава не сприймає в повній мірі громадянське суспільство як рівного партнера в системі організації та надання соціальних послуг і не готова передавати фінансові ресурси й частину повноважень у цій сфері недержавним організаціям. Разом із тим, успіхи окремих організацій, зростання довіри до недержавних організацій з боку влади та громадян дозволяють припустити, що формується тенденція до розширення впливу громадянського суспільства також і в соціальній сфері. Яскравим прикладом цього була громадська та волонтерська діяльність та допомога в умовах проведення антитерористичної операції (АТО) та оперативної допомоги внутрішньо переміщеним особам (ВПО). Підвищення ролі останнього у

реформуванні системи надання соціальних послуг є об'єктивною передумовою розбудови демократичного, соціально справедливого суспільства.

Література

1. Закон України Про соціальні послуги [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - N 45, ст.358 - 2003. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>.
2. Воробьева Э. Л. Социальное обслуживание: концептуальные основы и анализ современной практики (на материалах региональных следования) / Э. Л. Воробьева // Социальное обслуживание. - 2006. - № 1. - С. 5-30.
3. Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.mlsp.gov.ua/
4. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - № 50-51, ст.572. - 2010. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
5. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року від 27.05. 2013 р. № 419 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/419-2013>
6. Захист дітей, які потребують уваги суспільства. Статистичний збірник. - Київ: Державна служба статистики України, 2013. - С. 39.
7. Міністерство соціальної політики. Річний звіт - 2013 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: mlsp.kmu.gov.ua/document/158183/2013.pdf
8. Міністерство соціальної політики. Соціальний звіт за 2014 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: mlsp.kmu.gov.ua
9. Вольнец Л. Украина сохраняет свои обязательства перед детьми-сиротами, проживающими на территории АР Крым. - 26.03.2014 [Електронний ресурс] / Л. Вольнец. - Режим доступу: [http://sirotstvy.net/press_centre/news/1362.html?pg=1?](http://sirotstvy.net/press_centre/news/1362.html?pg=1)
10. Постанова КМУ № 881 від 12 вересня 2012 р. «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2010 р. № 1149» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/881-2012>
11. Не допустити скорочення гарантованих державою соціальних послуг [Електронний ресурс]. - Режим доступу : [міністрів-україни-не-допустити-скорочення-гарантованих-державою-соціальних-послуг](http://www.change.org/ru/петиции/кабинет-</div><div data-bbox=)

12. Кто поможет детям і сім'ям у кризі, якщо держава не хоче? [Електронний ресурс]. - 2014. - Режим доступу: http://www.p4ec.org.ua/ua/news_article/1228?fb_action_ids=10152346260937485&fb_action_types=og.recommends

13. Шевчук П. І. Соціальна та гуманітарна політика: навч. посіб. / П. І. Шевчук. - Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2014. - 320 с.

ББК Х 67

УДК 347.635

Кузнецова Ю.В.

кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної теорії та інтелектуальної власності ДВУЗ «Приазовський державний технічний університет»; головний фахівець-юрисконсульт Іллічівського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Маріупольської міської ради (Україна).

СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ ЯК ГАРАНТІЯ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ БАТЬКІВ З УТРИМАННЯ ДИТИНИ

У статті розглядається процесуальний механізм стягнення аліментів як гарантія виконання обов'язку батьків з утримання дитини. Розглянуто добровільний та примусовий порядок стягнення аліментів. Наведено приклади факультативних прав батьків на утримання у разі мешкання з ними дітей за різних умов. Представлено алгоритм стягнення аліментів на утримання дитини. Викладено гарантії стягнення аліментів для стягувача та юридичну відповідальність для боржника в разі порушення прав дитини.

Ключові слова: право на утримання, аліменти, батьки, діти, стягнення аліментів.

В статье рассматривается процессуальный механизм взыскания алиментов как гарантия исполнения обязанности родителей по содержанию ребенка. Рассмотрен добровольный и принудительный порядок взыскания алиментов. Приведены примеры факультативных прав родителей на содержание в случае проживания с ними детей в разных условиях. Составлен алгоритм взыскания алиментов на содержание ребенка. Изложены гарантии взыскания алиментов для взыскателя и меры юридической ответственности для должника в случае нарушения прав ребенка.

Ключевые слова: право на содержание, алименты, родители, дети, взыскание алиментов.

The article deals with procedural mechanism of collecting of alimony as a guarantee of parental responsibilities on child support. It is considered voluntary and compulsory procedure for collecting of alimony. Examples of optional parental rights of maintenance in the case of cohabitation with children in different circumstances are provided.

© Кузнецова Ю. В., 2016

The algorithm for the collecting of alimony for child support is composed. The warranty of the collecting of alimony for the claimant and legal responsibility for the debtor in case of violation of child's rights is stated.

Keywords: right to maintenance, alimony, parents, child (children), collecting of alimony.

«Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття».

Ст.51 Конституції України

Положення ч. 2 ст. 51 Конституції України зобов'язують батьків утримувати дітей до їх повноліття [1]. Однак гарантоване ст. 48 Конституції України право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї [1] не завжди можливо реалізувати без допомоги примусових державних механізмів.

У той же час регламентація на законодавчому рівні виконання обов'язку з утримання дитини є гарантією забезпечення життєвого рівня неповнолітніх. Це соціальне питання має велику актуальність оскільки позови зі стягнення аліментів посідають перше місце серед категорій справ, які розглядаються судами в Україні.

В науці фрагментарно приділяється увага питанню стягнення аліментів на утримання дітей: процесуальні особливості досліджувалися І.В. Жилінковою, Л.А. Кондрат'євою, В.А. Кройтором, право на аліменти в матеріальному аспекті розглядалися М.Д. Ждан, Т.В. Мальярчук.

Проблемою є невизначеність алгоритму виконання обов'язків з утримання дитини, що значно ускладнює отримання стягувачами аліментів, а відповідно зумовлює і низький матеріальний рівень сімей, в яких виховуються діти, тобто задоволення потреб дітей не в повному обсязі, що негативно впливає на розвиток дитини в цілому.

Відповідно до положень Закону України «Про охорону дитинства», кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного й соціального розвитку [2].

Положеннями Сімейного кодексу України (далі – СК України) передбачено обов'язок батьків утримувати дитину (ст. 180), обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання (ст. 199), право дружини на утримання під час вагітності та у разі проживання з нею дитини (ст. 84), право чоловіка на утримання у разі проживання з ним дитини (ст. 86), право на утримання того з

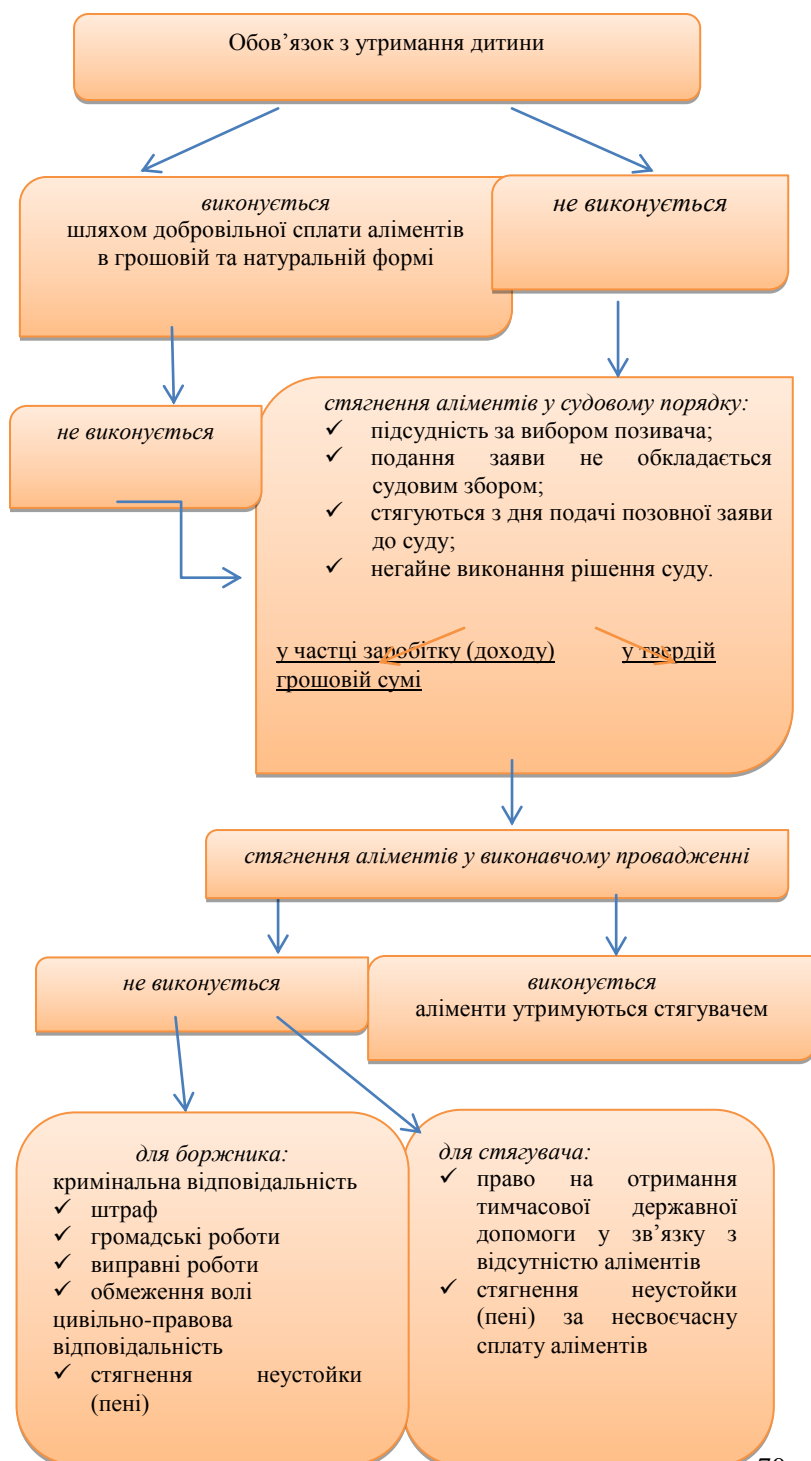
подружжя, з ким проживає дитина-інвалід (ст. 88) [3].

За загальним правилом, встановленим ст. 180 СК України, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, а також у випадку продовження навчання повнолітнім сином, донькою, в разі якщо вони потребують матеріальної допомоги, якщо батьки можуть таку матеріальну допомогу надавати.

Схематично алгоритм стягнення аліментів зображено на Рис. 1.

Рисунок 1.

Алгоритм стягнення аліментів

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від 15.05.2006 року [4] роз'яснено, що у разі невиконання батьком (матір'ю) свого обов'язку за договором, стягнення аліментів здійснюється не за судовим рішенням, а на підставі виконавчого припису нотаріуса органом державної виконавчої служби, а відповідно у зверненні до судових органів немає потреби.

Факультативно з правом на утримання дитини право на утримання виникає у того з батьків, з ким проживає дитина, зокрема:

- дружина, чоловік, з ким проживає дитина, має право на утримання від другого з подружжя до досягнення дитиною трьох років (ч. 2 ст. 84 СК України, ч. 1 ст. 86 СК України).

- якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, дружина, чоловік, з ким проживає дитина, має право на утримання від другого з подружжя до досягнення дитиною шести років (ч. 3 ст. 84 СК України, ч. 2 ст. 86 СК України).

- якщо один із подружжя, в тому числі і працездатний, проживає з дитиною-інвалідом, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду, і опікується нею, – він має право на утримання за умови, що другий з подружжя може надавати матеріальну допомогу (ст. 88 СК України).

Також відповідно до ч. 1 ст. 84 СК України дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності. Аліменти, присуджені дружині під час вагітності, сплачуються після народження дитини без додаткового рішення суду [3].

За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі.

На думку В.В. Єфременко, судовий захист права на аліменти є надійним та ефективним способом, оскільки дозволяє суду, здійснюючи правосуддя, в межах цивільної процесуальної форми всебічно з'ясувати обставини кожної конкретної справи, дослідити всі надані докази, винести рішення, обов'язкове до виконання, тобто реально сприяти захисту суб'єктивного права дитини року [5, с. 98].

Положеннями ст. 182 СК України встановлено, що при визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;

2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;

3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;

4) інші обставини, що мають суттєве значення [3].

У разі визначення аліментів у частці від доходу матері, батька, мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Станом на 1 листопада 2015 року прожитковий мінімум для дитини до 6 років становить 1167,00 грн., для дитини 6-18 років – 1455,00 грн. Відповідно мінімальний розмір аліментів на одну дитину до 6 років не може бути меншим ніж 350,10 грн., 6-18 років – 436,50 грн.

Винятком з цього правила є визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі. В цьому разі розмір аліментів у кожному конкретному випадку визначається судом.

Вимоги про стягнення аліментів можуть розглядатися судом відповідно до вимог Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) як у наказному, так і у позовному провадженні.

Відповідно до ч. 1 ст. 95 ЦПК України, судовий наказ є особливою формою судового рішення, що видається судом за результатами розгляду певних вимог, зокрема і вимог про присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб [6].

Якщо стягувач бажає стягнути іншу суму або частку від доходу платника аліментів, він має звернутися до суду у порядку позовного провадження.

У цивільних справах про стягнення аліментів є декілька процесуальних особливостей:

- підсудність цих справ відповідно до ст. 110 ЦПК України за вибором позивача. Позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

- подання позовів у справах про стягнення аліментів звільнено від сплати судового збору (п. 3 ч. 4 ст. 5 Закону України «Про судовий збір»);

- аліменти на утримання дитини присуджуються за рішенням суду від дня пред'явлення позову (ст. 191 СК України);

- негайне виконання рішення суду допускається в межах суми платежу за один місяць (п. 1 ч. 1 ст. 367 ЦПК України).

Визначення розміру аліментів у частці від заробітку (доходу) матері, батька дитини відповідно до ст. 183 СК України має свої особливості:

- якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття.

- якщо після досягнення повноліття найстаршою дитиною ніхто з батьків не звернувся до суду з позовом про визначення розміру аліментів на інших дітей, аліменти стягуються за вирахуванням тієї рівної частки, що припадала на дитину, яка досягла повноліття.

Ст. 184 СК України дозволяє у випадках, якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі, а також за наявності інших обставин, що мають суттєве значення, визначати розмір аліментів у твердій грошовій сумі. В разі, якщо розмір аліментів, визначений судом у твердій грошовій сумі, менше мінімального розміру, то дитині призначається відповідно до закону державна допомога в розмірі різниці між визначеним розміром аліментів і 30 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку [3].

Наступною стадією стягнення аліментів, незважаючи на те, яку форму мало судові рішення (судовий наказ або рішення суду), або якщо не стягуються аліменти у добровільному порядку (шляхом укладення договору про стягнення аліментів), є виконавче провадження.

Відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» (далі - Закон) (ст. 17) щодо стягнення аліментів виконання державною виконавчою службою підлягають такі виконавчі документи:

- 1) виконавчі листи, що видаються судами,

- 2) судові накази;

- 3) виконавчі приписи нотаріусів [7].

Порядку стягнення аліментів присвячено ст. 74 Закону, якою визначено його особливості. Зокрема, в разі наявності заборгованості із сплати аліментів понад три місяці стягнення може бути звернено на майно боржника [7].

Значну увагу законодавцем приділено обчисленню розміру заборгованості зі сплати аліментів, що є повноваженням державного виконавця. Саме на підставі цього розрахунку стягувач може звернутися до суду з питанням

застосування відповідальності за прострочення сплати аліментів у порядку ст. 196 СК України.

В той же час на підставі довідки про неотримання аліментів за останні 6 місяців, що передують місяцю звернення, яка також надається стягувачу державним виконавцем, відповідно до Порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.2006 року № 189 (далі – Порядок), стягувачу надається допомога в розмірі 30 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого законом для дитини відповідного віку.

В зв'язку із проведенням антитерористичної операції до Порядку були внесені певні доповнення. У разі неможливості одержання довідки про наявність і розмір аліментів від органів державної виконавчої служби, розташованих на тимчасово окупованій території України та в районі проведення антитерористичної операції, тимчасова допомога призначається на підставі письмової заяви одного з батьків про отримання (неотримання) аліментів. Відповідальність за достовірність наданої органу соціального захисту населення інформації щодо неотримання аліментів або щодо їх розміру покладається на одного з батьків [8].

Одночасно несплата аліментів тягне й негативні наслідки для боржника, зокрема Законом встановлено «за наявності заборгованості із сплати аліментів у розмірі, що сукупно перевищує суму відповідних платежів за шість місяців, державний виконавець звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення боржника до кримінальної відповідальності за злісне ухилення від сплати аліментів» [7].

Відповідно до ст. 164 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) злочинним є злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Кваліфікуючою ознакою цього злочину є скоєння того ж самого діяння, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений ст. 164, 165 КК України [9].

КК України роз'яснено, що під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця

проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів [9].

Законодавцем передбачено за скоєння цього злочину призначення таких видів кримінальних покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі.

Ст. 196 СК України передбачена відповідальність за прострочення сплати аліментів. У разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, отримач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) в розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення [3].

Відповідно до положень ст. 625 Цивільного кодексу України боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [10].

Враховуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що розробка дієвого механізму стягнення аліментів є додатковою гарантією конституційних положень щодо дотримання прав дітей на достатній життєвий рівень та виконання обов'язку батьків утримувати дітей. Неможливо не підкреслити соціальне значення цього питання та роль держави у гарантуванні матеріального рівня утримання дитини у разі невиконання батьками свого обов'язку з утримання дитини.

Література

1. Конституція України прийнята 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №30. – Ст.142.
3. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № № 21-22. – Ст.135.
4. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 року [Електронний ресурс]. – Режим

доступу:

<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/2087068d9528277dc325718f0027174a?OpenDocument>.

5. Єфременко В.В. Сторони у справах про стягнення аліментів на дітей [Електронний ресурс] / В.В. Єфременко // Форум права. - 2007. - № 3. - С.97-103. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07evvand.pdf>
6. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 року // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № № 40-41, 42. - Ст.492.
7. Про виконавче провадження : Закон України від 21.04.1999 року // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - №24. - Ст.207.
8. Порядок призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме : затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.2006 року №189 // Офіційний вісник України. - 2006. - № 8. - Ст.446.
9. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 року // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № № 25-26. - Ст.131.
10. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 року // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №№ 40-44. - Ст.356.

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 5'16

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 5'16

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 5'16

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№5, 2016**

Збірник наукових праць

українською, російською, англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Задирака А. О.

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**